Ernest Mandel: Övergångsregimerna i öst

(Kapitel 3 ur *Revolutionary Marxism Today*, NLB, London 1979, s 114-161. Översättning från engelska, Göran Källqvist.)

Den ryska revolutionens 60-årsminne firades för bara några år sedan. Det var också 40-årsminnet av publiceringen av Trotskijs *Den förrådda revolutionen*, som analyserade Sovjetunionen som en degenererad arbetarstat. Det har skett många historiska händelser under de senaste fyra decennierna. Vi har sett hur den sovjetiska byråkratin har vidmakthållits och stabiliserats relativt sett, och hur det – under olika historiska omständigheter – har uppstått andra byråkratiska regimer. Hur giltig är då Trotskijs analys 40 år senare? Hur har den trotskistiska rörelsen kompletterat den, och hur har teorin klarat av händelsernas prövningar?

Trotskijs utgångspunkt – och det är däri styrkan i hans ståndpunkt om Sovjetunionen ligger – var den åsikt som intogs av hela arbetarvänstern i början av den ryska revolutionen 1917 (sedermera övergiven av den ena revisionistiska strömningen efter den andra), att det var omöjligt att isolera Ryssland från resten av världen. Paradoxen bakom teorin om den permanenta revolutionen – att proletariatet skulle kunna erövra makten i mindre utvecklade kapitalistiska länder innan det gjorde det i de mest utvecklade länderna – har bara någon mening inom ramen för en särskild analys av imperialismen och klasskampen i världsskala. Det är bara på grund av fenomenet imperialism, eller mer exakt inledningen av det kapitalistiska produktionssättets nedgång, som Marx' gamla utsaga att de mest utvecklade länderna är en spegelbild av de minst utvecklades framtid, inte längre är allmänt användbar under det tjugonde århundradet.

Trotskij drog två slutsatser från denna inledande ståndpunkt. För det första att den ryska revolutionen bara kunde segra genom att upprätta proletariatets diktatur, med stöd av fattigbönderna. För det andra att uppbygget av ett klasslöst samhälle, ett fullbordat socialistiskt samhälle, uppenbarligen var omöjligt i detta underutvecklade land. Mensjevikerna vidhöll Marx' 1800-talsuppfattning. De lyckades inte förstå konsekvenserna av den imperialistiska erans inledning. De förstod inte vilken tyngd och logik underutvecklingen hade, och hur starkt den präglade de dåtida revolutionärernas medvetande och visar vad Ryssland kunde ha blivit om det inte hade varit för oktoberrevolutionens seger. Stalin, å andra sidan – och det gäller fortfarande för våra dagars stalinister, liksom alla strömningar som bara analyserar Sovjetunionen på grundval av de interna trender som verkar i landet - gjorde det parallella misstaget att bortse från Rysslands plats i världen, med alla sina ekonomiska, militära och sociala konsekvenser, och anta att det under vissa förhållanden var möjligt att fullborda uppbygget av ett klasslöst samhälle i ett enskilt land.

Det som, oberoende av tillfälliga formuleringar och trender, låg bakom Trotskijs teoretiska ståndpunkt var att Sovjetunionens öde för honom till syvende och sist berodde på utgången av den världsomfattande klasskampen. Således uppkommer stalinismen som en oförutsedd historisk variant, en funktion av något som kan kallas en instabil jämvikt mellan samhällets grundläggande fientliga krafter i världsskala. Stalinismen är uttryck för världsrevolutionens nederlag och allvarliga tillbakagång efter 1923. Men den återspeglar också en långsiktig strukturell svaghet hos världskapitalismen, som trots upprepade både ekonomiska och militära försök inte har lyckats återupprätta det kapitalistiska produktionssättet i Sovjetunionen. Bakom formuleringen ”övergångsstadium” och ”övergångssamhälle” ligger verkligheten med

denna ännu inte definitivt avgjorda kraftmätning mellan kapital och arbete i världsskala. Även i denna mening förblir det sätt på vilket Trotskij formulerade alternativen 1939-1940 i huvudsak riktigt, även om han hade fel om tidsschemat. Ett förkrossande nederlag för världsproletariatet för en hel historisk period inte bara kan utan kommer oundvikligen att leda till ett återupprättande av kapitalismen i Sovjetunionen. Ett förkrossande nederlag för kapitalet, för världens borgarklass, i flera av de viktigaste kapitalistiska länderna skulle föra tillbaka Sovjetunionen till vägen mot uppbygget av ett klasslöst samhälle.

Begreppet ”övergång”

Du använde Trotskijs begrepp ”övergångsstadium” och ”övergångssamhälle”. Men det har visat sig att Trotskijs förväntan om ett relativt snabbt undanröjande av stalinismen, antingen med en proletär politisk revolution eller genom att återupprätta kapitalismen, var fel. Dessutom har det bildats andra stater där byråkratier har befäst sin makt, i särskilda former beroende på speciella händelser. Tillåter inte dessa fakta oss att ge uppfattningen om en ”övergång” en både bredare och mer exakt karaktär än den hade i den marxistiska traditionen vid den tidpunkt då Trotskij skrev?

För det första finns det ingen ”marxistisk tradition” om detta ämne i ordets verkliga mening. Marx hade själv inte tid att dröja vid denna fråga. Inte heller Engels. Efter deras död fick en förflackning och förenkling greppet, något som kulminerade i Stalins berömda skrifter om de produktionssätt genom vilka alla samhällen antas passera – primitiv kommunism, slaveri, feodalism, kapitalism, socialism. I själva verket är det först under den senaste perioden, då den marxistiska historiska analysen har pånyttfötts och metoder som inspirerats av marxismen har trängt in i den akademiska historiska forskningen, som grundvalarna till detta spännande kapitel i den marxistiska teorin har börjat läggas. Men dessa grundvalar är fortfarande ofullständiga, en hel del återstår att göra.

Om vi bara tar Europa och inte beaktar andra delar av världen och andra civilisationer, kan vi idag se att det faktiskt har förekommit långa övergångsperioder mellan alla stora produktionssätt. Långt från att vara ett undantagsfall, en ovanligt lång övergångsprocess, verkar det sovjetiska samhället i ljuset av denna observation vara en ganska begränsad sådan. Låt oss ta två exempel.

Om man definierar slavproduktionssättet som i huvudsak grundat på produktivt slavarbete inom jordbruk och hantverk (den samhälleliga produktionens viktigaste källor), och det feodala produktionssättet som i huvudsak grundat på de livegnas arbete inom jordbruksproduktionen, då upptäcker man att det var en sekellång övergångsperiod mellan den period då slavarbetet dominerade och perioden då trälarbetet dominerade, åtminstone i västra, centrala och södra Europa (jag bortser från det bysantinska väldet). I olika former och kombinationer upplevde man under denna period hur slavarnas lott förbättrades samtidigt som de fria böndernas lott försämrades, i synnerhet de så kallade barbariska etniska stammar som trängde in i det romerska imperiet. Det var först när dessa två samhällskrafter smälte samman, något som troligen var fullbordat runt 600- eller 700-talet, som det feodala produktionssättet i egentlig mening blev dominerande.

Det andra exemplet är tydligare, om än av kortare varaktighet. Träldomens nedgång var på 1300- och 1400-talet helt uppenbar inom den europeiska ekonomins mest utvecklade delar, speciellt i Nederländerna, England, en del av Frankrike, en del av norra och centrala Italien, och Tyskland. I vissa av dessa regioner försvann träldomen praktiskt taget som dominerande produktionsförhållande inom jordbruket. Men att träldomen försvinner leder inte omedelbart till att lönearbetet generaliseras, eller ens breder ut sig i stor skala. Med andra ord finns det uppenbarligen en annan övergångsperiod mellan träldomens nedgång och lönearbetets

uppkomst, mellan det feodala produktionssättets nedgång och det kapitalistiska produktionssättets blomstring. (Jag säger medvetet ”kapitalistiska produktionssättet” och inte ”marknads- eller bankkapitalets styre”, som är ännu något helt annat; jag talar om kapitalistiska produktionsförhållanden.) Denna övergångsperiod kan också karakteriseras som en ekonomisk organisation grundad på enkel varuproduktion (ett begrepp som är öppet för diskussion), under vilket de väsentliga producenterna varken är trälar eller lönearbetare, utan småskaliga producenter som har tillgång till produktionsmedel och medel för uppehället. I själva verket är det inte trälarnas omvandling till lönearbetare utan dessa självständiga arbetares omvandling till lönearbetare som ger upphov till kapitalismen som dominerande produktionssätt i ordets verkliga mening, eftersom ett av proletariatets kännetecken just är att det är fritt, inte utsatt för personligt slaveri.

Denna övergångsperiod är kortare än den som skiljde slavproduktionssättet från det feodala produktionssättet. På grund av själva den komplicerade situationen medför det mycket större svårigheter för den samhällsekonomiska analysen. Vad det handlar om här är allmänt sett ett uttryck för lagen om ojämn och sammansatt utveckling. Om man vill ge en verkligt exakt definition av de produktionsförhållanden som rådde i Flandern, Brabant, Lombardiet, Toscana, Rhenlandet, och till och med i franska och engelska regioner i slutet av 1400-talet, så skulle man stöta på mycket stora svårigheter. Det vore svårt att begränsa dem alla till en enda gemensam nämnare. Det var en blandning av halvt feodala produktionsförhållanden, produktionsförhållanden som ligger bakom enkel varuproduktion, och halvt kapitalistiska produktionsförhållanden. Det fanns också början till kapitalistiska manufakturer som redan baserades på lönearbete. Ändå är det omöjligt att begränsa allt detta till en enda formulering, antingen feodalism eller kapitalism. Det är den punkten jag vill betona. Trots epokens särdrag har vi uppenbarligen med en övergångsfas att göra.

Men under slavproduktionssättet och det feodala produktionssättet utvecklas redan element till det nya produktionssättet i form av nya sociala produktionsförhållanden. Kan man säga att socialistiska element kan utvecklas som nya produktionsförhållanden i själva det kapitalistiska samhället?

Givetvis inte. Man kan säga att förutsättningar för det klasslösa samhällets existens utvecklas i det kapitalistiska produktionssättet, men inte socialiserade produktionsförhållanden. Och det är just av den anledningen som det inte går att upprätta övergångssamhället mellan kapitalism och socialism utan att borgarklassens makt först störtas, utan att den borgerliga staten störtas, och – skulle jag säga – utan despotiska ingrepp i egendomsrätten – för att använda Marx’ och Engels’ formulering i *Kommunistiska manifestet*. Det är inte ett argument mot uppfattningen att Sovjetunionen är ett övergångssamhälle, jämförbart med tidigare övergångssamhällen. Det är helt enkelt ett argument som rättfärdigar ett annat förhållande mellan de nya produktionsförhållandena och statsmakten. Det är i själva verket en av de starkaste delarna av vår analys. Postkapitalistiska produktionsförhållanden kan inte utvecklas i ett samhälle som styrs av borgarklassen och kontrolleras av en borgerlig stat. Det betyder att sådana produktionsförhållanden bara kan uppstå efter en socialistisk revolution.

Det för mig tillbaka till utgångspunkten. Uppfattningen om ett övergångsstadium, ett samhälle i övergång mellan två stora ”på varandra följande” produktionssätt i mänsklighetens historia, är inte ett isolerat fenomen som är begränsat till det sovjetiska samhället och alla de problem som hör samman med ”övergången från kapitalism till socialism”. Det är ett fenomen som har visat sig mycket mer allmänt under mänsklighetens hela historia. För marxister som intresserar sig för Afrika, t ex, finns det en särskilt fascinerande fråga förknippad med denna problematik: den exakta definitionen av vad det afrikanska samhället var vid tiden för den koloniala ockupationen, i så måtto som den inte ledde till en fullständig, radikal omvandling

av de inhemska produktionsförhållandena, särskilt i byarna men även delvis utanför dem. Det är i själva verket omöjligt att förstå det svarta Afrika under 1800-talets andra hälft och 1900-talets första hälft utan att använda den i högsta grad övergående föreställningen om ”samhällsklasser under bildning” eller ”samhällsklassen i vardande”. Detta är i själva verket den rationella kärna som finns i alla teser om en förmodat ”afrikansk” socialism, enligt vilken marxismen inte går att tillämpa på Afrika. Sådana teser är uppenbarligen helt felaktiga. De lyckas inte förstå den historiska processen, de lyckas inte förstå utvecklingen och tar bara en ögonblicksbild av ett tillfälle i utvecklingen. Men även om ögonblicksbilden ibland är lite oskarp, så är den inte alltid felaktig. När man talar om en typisk afrikansk by i slutet av 1800- eller början av 1900-talet – då trots allt 80-90% av befolkningen levde i sådana byar – så kan man inte säga att feodalherrarna eller ägarna av kapitalistisk egendom stod inför en proletär massa eller småbönder på väg att bli bönder utan jord. (Här talar jag om typiska afrikanska byar, inte arabiska byar som är annorlunda; inte heller byar i Sydafrika eller kolonier där vita bosatte sig, vilket är ytterligare något annat; inte heller de koloniala städerna, som också är annorlunda.) Förvisso finns det fall av feodalism eller halvfeodalism i vissa afrikanska länder, i vissa regioner i en del länder; det finns till och med fall av halvt kapitalistiskt jordbruk eller halvt kapitalistiska förhållanden; och rester av slaveri levde kvar här och var. Men jag upprepar: det är en process där en stor del av befolkningen befinner sig just i en övergång från ett klasslöst samhälle till ett klassamhälle.

Att analysera Sovjetunionen och liknande samhällen är uppenbarligen mindre krångligt med dessa begreppsmässiga övergångsramverk än med en supersimpel marxism. Om man tror att saker antingen är svarta eller vita, att det antingen är kapitalism eller ett klasslöst samhälle, att det antingen är arbetarnas demokratiska makt eller – genom en förhandsdefinition – en ny ägande klass’ makt, då kommer man att stöta på det ena mysteriet efter det andra. Men om man avvisar denna överförenkling och återvänder till ett förhållningssätt som införlivar alla dimensioner hos frågan om vad som utgör ett klassamhälle, vad bortvittrandet av samhällsklasser utgör, och vad som utgör ett klasslöst samhälle, då blir det faktum att övergångsperioden har visat sig bli längre än vad man förväntade sig från början mindre förvånande. Bara för att en viss sorts samhälle varar längre än förväntat, så är det ingen orsak att förneka att det definitionsmässigt inte kan vara ett övergångssamhälle. Bara för att en övergång är mer komplicerad och – för att uttrycka det paradoxalt – mindre ”dynamisk” eftersom den ”går över” långsammare än förväntat, så är det ingen anledning att säga att den inte är övergående. Det faktum att man stannar på en bro under lång tid istället för att gå över den förändrar inte brons karaktär eller det faktum att man går över. Det betyder bara att historiska eller individuella faktorer har förändrat takt, riktning och möjligheter för resenärens framsteg. Bron definieras fortfarande i huvudsak som ett kommunikationsmedel mellan två stränder ovanför en vattenyta. I likhet med det definieras ett övergångsstadium mellan kapitalism och socialism, åtminstone strukturellt, av det faktum att det inte längre finns en allmän varuproduktion; att produktionsmedlen inte längre är varor; att de därför av definition har förlorat sin karaktär som kapital; att kapitalistklassen som existerade i landet före revolutionen inte längre har den politiska, ekonomiska och sociala makten; men att det ännu inte är de associerade producenternas verkligt socialistiska, självförvaltade och fria produktionsförhållanden; istället är det en blandad kombination av element från det förflutna och element från framtiden.

Men denna blandade kombination ger upphov till något specifikt – och det kanske är från denna ståndpunkt som vi har utvecklats något förbi Trotskijs analys. Den ger upphov till detta övergångsstadiums specifika produktionsförhållanden. Här måste jag ta upp ett teoretiskt problem som inte är så lätt att förstå, men är en av de teoretiska nycklarna för att förstå Sovjetunionens samhällsekonomiska verklighet. Jag talar om skillnaden mellan idén om

specifika produktionsförhållanden som kännetecknar alla samhällsbildningar (en samhällsbildning utan produktionsförhållanden vore en samhällsbildning utan produktion, med andra ord en samhällsbildning som inte skulle kunna överleva, livlös och utan existens), och idén om produktionssätt. Även om det är rätt att säga att det inte finns någon samhällsbildning utan specifika produktionsförhållanden, så är det fel att säga att varje specifikt produktionsförhållande med nödvändighet innebär att det existerar ett specifikt eller dominerande produktionssätt. En av de viktiga skillnaderna mellan övergångsperioder och historiens stora ”progressiva stadier” som Marx skisserade i förordet till sin *Till kritiken av den politiska ekonomin* är just att de förstnämnda inte har något specifikt produktionssätt, medan de sistnämnda per definition karakteriseras av sådana produktionssätt. Låt oss först titta på den teoretiska förklaringen till denna åtskillnad, och i ljuset av denna ska vi sedan återvända till den samhällsekonomiska analysen av Sovjetunionen.

Det som kännetecknar ett produktionssätt är att det är en struktur som bara kan förändras kvantitativt, gradvis med hjälp av utveckling så länge det är förenligt med helhetens inre logik, en helhet som trots att den kan vara utsatt för slitningar och motsättningar ändå förblir organisk. Liksom annat organiskt kan denna helhet reproducera sig mer eller mindre automatiskt. Jag säger inte att den reproducerar sig mer eller mindre automatiskt enbart med ekonomiska mekanismer – det är ett kännetecken som när det kommer till kritan bara är tillämpligt på det kapitalistiska produktionssättet. I de förkapitalistiska produktionssätten kan kopplingarna mellan de olika verktygen för ekonomisk, politisk och ideologisk reproduktion vara helt annorlunda än vad de är i ett borgerligt samhälle. Men problemets kärna förblir samma: när strukturen väl har satts i omlopp blir den kvar i denna bana och kan bara rubbas ur den av sociala revolutioner eller kontrarevolutioner, av explosioner, mycket våldsamma störningar.

Just på grund av deras allmänt sett blandade karaktär, kan å andra sidan produktionsförhållandena i ett samhälle i övergång mellan två produktionssätt falla sönder av sig självt, utvecklas åt olika håll utan att nödvändigtvis uppleva revolutionära störningar av den sort som de samhällsrevolutioner som krävs för att gå från ett produktionssätt till ett annat. Övergången till enkel varuproduktion föregicks inte av att enkla varuproducenter grep den politiska makten: det fanns ingen ”enkel varuproduktionsstat”. Det fanns en feodal stat och sedan en borgerlig stat. Kapitalismens uppkomst krävde inte någon social och politisk revolution för att bryta ner de produktionsförhållanden som grundas på enkel varuproduktion. Det räckte att penningkapitalet bara trängde in i/tillväxte inom ekonomin i ett sammanhang där den kapitalistiska världsmarknaden, marknadskapitalismens makt, bestämmer, för att det ska leda till detta sönderfall. Sammanfattningsvis kan man säga att den grundläggande skillnaden mellan å ena sidan de produktionsförhållanden som kännetecknar övergångsfaser och å den andra de som råder i produktionssätt är den kvalitativt olika stabilitetsgraden.

Om vi analyserar situationen i Sovjetunionen i ljuset av denna skillnad kan vi dra ett antal slutsatser. För det första är det – tvärsemot påståenden att produktionsförhållandena i Sovjetunionen i huvudsak är socialistiska – lätt att visa att begreppet ”socialistisk” inte kan tillämpas på denna samhällsbildning utan att tömma det på allt innehåll. Det finns ingen verklig regim för de associerade producenterna, och massan av direkta producenter hålls i själva verket i en ställning av maktlöshet och underordnade produktionsmedlens förvaltare. Detta är inte bara en ”normerande”, moralisk, subjektiv bedömning, även om det inte finns någon anledning att avvisa denna sida av den marxistiska analysen: en marxist accepterar aldrig förtryck, även om den förtryckande regimen historiskt är progressiv jämfört med den regim som den har ersatt. Det är också en objektiv ekonomisk bedömning. Vi vet att det är omöjligt att uppnå en optimal och harmonisk planering längs den byråkratiska vägen, att socialistisk demokrati och massorna fria kontroll, bredast möjliga självstyre, är oumbärliga

för att uppnå detta mål.

För det andra är det lätt att visa att kapitalistiska produktionsförhållanden – tvärtemot påståendet att produktionsförhållandena i Sovjetunionen i grund och botten är kapitalistiska – inte alls kan inskränkas till att ”produktionsmedlens herrar har makten över de direkta producenterna”, utan inbegriper en hel rad ytterligare särdrag: i synnerhet att produktionsmedlen är varor, att dessa produktionsmedel cirkulerar bland produktionsenheter i form av inköp och försäljning av maskiner, råvaror, etc. Dessutom finns de flesta av det kapitalistiska produktionssättets långvariga utvecklingslagar redan inneboende i den enskilda varans grundläggande motsättning, motsättningen mellan bruksvärde och bytesvärde. Det var ingen slump att Marx byggde upp *Kapitalets* första band, och allt i hans ekonomiska analys som följde av det, på detta sätt. Och inget av detta gäller för Sovjetunionens samhällsekonomiska verklighet.

Om man för det tredje skulle hävda att produktionsförhållandena i Sovjetunionen varken är socialistiska eller kapitalistiska, utan produktionsförhållanden i ett nytt samhälle som styrs av en ny härskande klass, som fram till timmen noll, då den grep makten, var helt icke existerande, så skulle man bli tvungen att blottlägga detta samhälles dynamik, dess utvecklingslagar – något som ingen av förespråkarna av denna teori någonsin har kunna göra. Det måste också påvisas att dessa produktionsförhållanden, som påstås karakterisera ett nytt produktionssätt, har den stabilitet och den förmåga att reproducera sig själv som är gemensam för produktionssätt, vilket är motsatt allt vi känner till om det sovjetiska samhället, för att inte tala om ”folkdemokratierna”. Låt oss dessutom i förbigående konstatera, att alla marxister som sätter beteckningen ”ny klass” på den sovjetiska byråkratin måste erkänna denna byråkratis relativt progressiva natur i förhållande till borgarklassen, och måste tillskriva Sovjetunionens enorma ekonomiska och kulturella framsteg till byråkratin, precis som 1800-talets framsteg helt klart måste tillskrivas borgarklassen.

Om vi avvisar dessa tre hypoteser, så finns det bara en utväg: vi har att göra med specifika, blandade produktionsförhållanden i ett specifikt land (eller grupp av länder). Med andra ord står vi inför att analysera produktionsförhållanden som inte är speciella för övergångsperioden från kapitalism till socialism i allmänhet, utan för ett samhälle som, även om det genomgår detta stadium, har upplevt en särskild utveckling i ett visst historiskt sammanhang. Det innebär både uttalat bräckliga produktionsförhållanden jämfört med de som kännetecknar stabila produktionssätt, och en större stabilitet än vad som gick att förutse under antagandet att fenomenet skulle bli mycket kortlivat.

Sovjetekonomins rörelselagar

Du nämnde att förespråkarna av teorin att Sovjetunionen varken är socialistiskt eller kapitalistiskt, men att dess produktionsförhållanden är karakteristiska för ett nytt klassamhälle, skulle vara tvungna att blottlägga detta samhälles särskilda utvecklingslagar. Men står inte förespråkarna av den trotskistiska analysen inför samma uppgift? Ni vidhåller trots allt att Sovjetunionen inte är kapitalistiskt, vilket innebär att den kapitalistiska ekonomiska utvecklingens lagar som Marx beskrev inte gäller där. Samtidigt hävdar ni envist att produktionsförhållandena i Sovjetunionen inte är socialistiska. Men sovjetekonomin måste fungera i enlighet med någon sorts lagar. Och de måste analyseras oavsett om man betecknar denna ekonomi som ett ”produktionssätt” eller bara som en blandning av ”produktionsförhållanden”. Vilka är de specifika lagar som styr hur den sovjetiska ekonomin fungerar?

Det är förvisso sant att vi står inför denna uppgift, och vi har faktiskt försökt ta oss an den. Jag skulle t ex vilja nämna att tre av de fyra sista kapitlen i min bok Marxismens ekonomiska teori ägnas åt en analys av den sovjetiska ekonomin och övergångsperiodens ekonomi i

allmänhet. Jag kan givetvis inte gå in på detta så detaljerat i en kort intervju, men jag ska försöka sammanfatta de centrala delarna i vår analys.

Låt mig börja med att betona vår åsikt att den sovjetiska ekonomin inte längre är kapitalistisk. Det visar sig i ett antal empiriska observationer. Till att börja med är alla större industrier, transporter och finansföretag – med andra ord produktions- och cirkulationsmedlen – statligt ägda. Vidare kompletteras detta statliga ägande av tre ytterligare drag: förbud mot rätten att tillägna sig dessa produktions- och cirkulationsmedel privat; centraliserad ekonomisk planering; och statligt monopol på utrikeshandeln. Allt detta innebär att det inte längre finns någon allmän varuproduktion i Sovjetunionen och att värdelagen inte längre härskar där. Det finns ingen marknad för storskaliga produktionsmedel eller för arbetskraft. Både produktionsmedlen och arbetskraften har därför upphört att vara varor.

På grund av trycket från världsmarknaden, produktivkrafternas otillräckliga utvecklingsnivå, den fortsatta intressekonflikten mellan samhällsklasser (som arbetare och bönder) och samhällsskikt (byråkratin), den enorma strukturella ojämlikheten mellan industri och jordbruk, stad och land, och kroppsligt och intellektuellt arbete, så överlever varuproduktionen oundvikligen på vissa områden – speciellt inom produktionen av konsumtionsmedel. Det är därför omöjligt att fullständigt befria ekonomin från värdelagens inflytande. Att varuproduktionen överlever innebär att ekonomin ännu inte är socialistisk. Sovjetekonomins centrala motsättning och främsta rörelselag – och faktiskt alla ekonomier under övergångsfasen mellan kapitalism och socialism – är därmed den fortsatta konflikten mellan å ena sidan planens logik och å den andra värdelagen.

Avskaffandet av värdelagens *styre* i Sovjetunionen har fått enorma konsekvenser. Exempelvis har ekonomins utveckling inte drabbats av den sorts profitbestämda sektorsprioriteringar och ojämlikheter som den internationella kapitalismen har påtvingar alla mindre utvecklade ekonomier under hela den imperialistiska eran. Det är också på grund av detta avskaffande som den sovjetiska ekonomin har lyckats undvika affärscykler, periodvisa överproduktionskriser och konjunkturell massiv arbetslöshet. Sovjetunionen har kännetecknats av en långsiktig genomsnittlig tillväxt som är överlägsen de industrialiserade kapitalistiska länderna, även efter att ha uppnått en grundläggande industrialisering. Å andra sidan sätter varuproduktionens delvisa (om än inte allmänna) överlevnad, trycket från världsmarknaden och de andra faktorer jag har nämnt objektiva gränser för den övergripande planeringens effektivitet och effekt. Det är fortfarande möjligt med överproduktion av de produkter som fortfarande är varor. Dessa motsättningar orsakar periodvisa svängningar i tillväxttakten och skapar olika källor till spänning, till och med kriser, som är speciella för samhällen i övergång från kapitalism till socialism. Men även om dessa spänningar och kriser är fullkomligt verkliga, så är de kvalitativt annorlunda än de som drabbar kapitalistiska länder eller skulle drabba en socialistisk ekonomi.

Att varuproduktion överlever i avdelning II (tillverkning av konsumtionsmedel) får en omedelbar och logisk följd: arbetskraften fortsätter att få ersättning i form av penninglön. Det innebär att arbetarnas tillgång till konsumtionsvaror fortsätter att främst styras genom utbyte mot pengar. Detta skapar – och återigen gäller detta varje samhälle i övergång från kapitalism till socialism – en särskild motsättning mellan å ena sidan produktionens icke kapitalistiska förhållanden, och å den andra de i huvudsak borgerliga distributionsnormerna. Denna motsättning känns inte bara av i distributionssfären, utan får också återverkningar inom produktionssfären och påverkar till och med planeringsteknikerna. Det leder exempelvis till en benägenhet till oberoende bokföring på företagsnivå, och, som ett resultat av den allmänna användningen av pengar i den nationella bokföringen, till att företagen blir ekonomiskt autonoma.

Som jag har poängterat kan pengar under den sortens delvisa varuproduktion inte spela samma roll som under kapitalismen, eller ens under den enkla varuproduktionen. De kan inte bli storkapital, och bara i marginella fall (som produktion för ”svarta marknaden”) blir de ett medel för direkt exploatering av arbetskraft. De blir aldrig ett verktyg för att verkligen privat lägga beslag på viktiga produktionsmedel. Men de *kan* bli ett verktyg för det delvis privata tillägnandet av den samhälleliga merprodukten (ränta och arrende), och de *stimulerar* verkligen en spontan tendens till primitiv ackumulation av privat kapital, men inom strikta gränser. De förblir också en central faktor för att befästa och föra vidare social ojämlikhet (exempelvis arv). Det är en annan central motsättning och grundläggande rörelselag i den sovjetiska ekonomin.

Allt du har sagt hittills skulle gälla för alla samhällen i övergång från kapitalism till socialism. Som du uttrycker det är alla dessa motsättningar objektiva. Men finns det inte särskilda motsättningar – och rörelselagar – i den sovjetiska ekonomin som beror på det politiska styrets utformning, nämligen det byråkratiska styret? Om det finns det, hur hänger de i så fall ihop med frågan om denna byråkrati utgör en härskande klass – med andra ord om det handlar om ett produktionssätt eller en specifik, blandad grupp produktionsförhållanden?

Dessa grundläggande motsättningar skulle varje samhällsbildning i övergång från kapitalism till socialism stå inför, men de förvärras oerhört i Sovjetunionen på grund av konsekvenserna av den politiska kontrarevolution som segrade i slutet av 1920-talet, och ledde till att ett materiellt privilegierat samhällsskikt, byråkratin, nu har monopol på maktutövandet och förvaltningen av samhällslivets alla områden. Precis som värdelagen härskar på ett väldigt ”naturligt”, obehindrat sätt under laissez-faire-kapitalismen, så fungerar ett system som grundas på samhälleligt planerade investeringar och fördelning av de viktigaste ekonomiska resurserna bara normalt och fritt om hela ekonomin kontrolleras och förvaltas av de associerade producenterna själva. Om de produktiva enheterna och alla grundläggande ekonomiska processer sköts av en privilegierad byråkratin så uppstår oundvikligen stora förvrängningar och ett enormt slöseri under planeringsprocessen.

De förvrängningar som uppstår på grund av varuproduktionens delvisa överlevnad, trycket från världsmarknaden och de andra faktorer som jag har åberopat, förvärras av de ytterligare motsättningar som det byråkratiska systemet själv medför. Många av de specifika kriser som den sovjetiska ekonomin har drabbats av under det senaste halvseklet har orsakats av den sortens byråkratiska förvrängningar. Det är en annan grundläggande rörelselag i den sovjetiska ekonomin.

Producentmassorna har ett dubbelt intresse av att optimera den planerade användningen av de ekonomiska resurserna. Å ena sidan vill de minska de mekaniska, icke kreativa arbetsinsatserna till ett minimum; å den andra vill de i största möjliga mån tillfredsställa sina behov och önskningar som konsumenter. Allt slöseri med ekonomiska resurser går mot det ena eller båda dessa intressen. Det finns vare sig teoretiska eller empiriska bevis för att en centralt planerad, kollektiviserad ekonomi under en verkligt demokratisk arbetarförvaltning skulle utnyttja de ekonomiska resurserna mindre effektivt än en kapitalistisk ekonomi som grundas på konkurrens och jakt på maximala profiter.

Men utan de associerade producenternas egen demokratiska kontroll av planering, produktion och distribution, kan en centralt planerad, kollektiviserad ekonomi bara skötas med hjälp av en motsägelsefull kombination av å ena sidan de ”företagsledande” byråkratiska skiktens kamp för materiella egenintressen, och å den andra den politiska kontroll som statsapparaten utövar. (Parti- och statsapparaten har sedan länge varit en och samma.) Erfarenheterna har bekräftat det som den marxistiska teorin kunde förutsäga: med en sådan kombination kommer

den sovjetiska ekonomin konsekvent att fungera under sin optimala tillväxttakt. Periodvisa och explosiva bristande proportioner kommer att uppstå mellan den nationella ekonomins olika grenar.

Samtidigt måste vi hålla i minnet att byråkratins materiella privilegier i huvudsak är begränsade till konsumtionssfären. (Jag lämnar åt sidan dess icke materiella privilegier, som ”social prestige”, ”maktbegär” och så vidare. Dessa uttrycks inte i materiella fördelar och är utan intresse för den *ekonomiska* analysen.) Med tanke på den sovjetiska ekonomins specifika karaktär tar dessa privilegier två huvudsakliga former: högre penninginkomster (inklusive inkomster som förvärvas illegalt genom korruption, mutor, stöld, och ”svarta” eller ”grå” marknadsoperationer) och icke penningkopplade fördelar sammanhängande med positionen i byråkratins hierarkiska struktur (t ex tillgång till specialaffärer, personlig användning av statligt ägda bilar, relativt överdådiga lägenheter eller villor, och så vidare). I båda fallen blir resultatet att byråkraten har större tillgång till konsumtionsvaror (av högre kvalitet) än genomsnittliga arbetare, för att inte tala om genomsnittliga bönder. Ändå leder detta varken till privat ägande av produktionsmedel eller ackumulering av enorma penningförmögenheter.

Allt detta för in ännu en högexplosiv motsättning i den sovjetiska ekonomins funktionssätt. Å ena sidan är byråkratins materiella egenintressen ett centralt verktyg för att förverkliga planen. Med tanke på byråkratins monopol över förvaltningen inom hela ekonomin är det den viktigaste mekanism via vilken den ekonomiska tillväxten förmedlas socialt. Å andra sidan finns det *ingen som helst ekonomisk mekanism* – för att inte tala om någon spontan och automatisk sådan – via vilken tillfredsställandet av detta byråkratiska egenintresse kan bli förenligt med en optimal ekonomisk tillväxt – åtminstone inte när man väl har passerat en viss industrialiseringströskel.

Det är för övrigt en av de viktigaste teoretiska invändningarna mot tanken att byråkratin utgör en ny härskande *klass*. De som försvarar denna tanke står inför en stor paradox, som de aldrig har löst: de kan inte påvisa det grundläggande kännetecken som alla härskande klasser i ett klassamhälle har, nämligen att det åtminstone på en allmän nivå finns en överensstämmelse, ett samband, mellan den så kallade härskande klassens intressen och motiv och det givna ekonomiska systemets inre logik. Det kan inte finnas någon motsättning mellan de motiv och det uppträdande som den kapitalistiska klassens majoritet har och det kapitalistiska systemets inre logik. Annars blir den marxistiska analysen av samhällsklasser helt osammanhängande, och vi skulle ha att göra med ett förtingligat produktionssätt som är utan kropp, helt skilt från de levande samhällskrafterna, och spelar rollen av Hegels tidsanda (*Zeitgeist*).

Nå, det är uppenbart att det inte existerar en sådan överensstämmelse i Sovjetunionen. Den är inte bara icke existerande, utan allt vi vet om byråkratins beteende och motiv, i synnerhet de skikt som är närmast knutna till den ekonomiska administrationen, som antas kontrollera den samhälleliga merprodukten, går emot den planerade ekonomins logik. En av styrkorna hos den marxistiska – trotskistiska – analysen av Sovjetunionens sociala karaktär är att den har lyckats belysa just denna sida, på basis av en specifik uppfattning om byråkratin och dess motsägelsefulla roll i det sovjetiska samhället. Denna analys har förstått ett avgörande faktum: att vi har att göra med ett fenomen som kvalitativt och strukturellt skiljer sig från en härskande klass. På grund av att det inte finns något privat ägande av produktionsmedel i Sovjetunionen, på grund av att de fördelar som byråkratin åtnjuter i huvudsak är privilegier som är förknippade med dess funktion och ställning i hierarkin, och på grund av att dessa fördelar tack vare frånvaron av ägande alltid är osäkra, så har det förvaltningssystem som grundas på byråkraternas enskilda intressen inte kunnat utveckla någon verkligt inneboende logik. Vi kan faktiskt säga att alla stora ekonomiska reformer av den sovjetiska ekonomin sedan den andra femårsplanen – från principen om *chozratjot* (oberoende lönsamhet för varje

enskilt företag) som infördes under Stalin, till Chrusjtjovs *sovnarchozi*, till Liebermans föreslagna ”återställande av vinstindikator för den övergripande ekonomiska prestandan”, till Kosygins system av ’kombinerade indikatorer”, till de senaste motreformerna som nu avskaffar en del av effekterna av Liebermans reformer – utan framgång har syftat till att övervinna denna motsättning.

Det finns en helt grundläggande orsak till denna brist på framgång. Genom själva sin natur som ett samhällsskikt som disponerar över materiella privilegier inom konsumtionssfären, *kan inte* byråkratin motverka sin benägenhet att underordna övergripande samhällsprioriteringar under *enskilda* sektoriella fördelar (som erhålls på fabriks-, företags-, lokal, regional, industriell, nationell nivå osv.). Med andra ord finns det inget sätt att samtidigt tillfredsställa både byråkraternas privata intressen och den socialiserade och planerade ekonomins behov och krav. Följaktligen har alla dessa reformer lett till en ny sorts motsättning, som i sin tur leder till en ny reform, som leder till en ny yttring av motsättningen, och så vidare i all oändlighet. Detta faktum borde i sig själv räcka för att visa att byråkratin inte är en härskande klass, och att Sovjetunionen inte har skapat någon sorts stabilt produktionssätt, ty en sådan situation är otänkbar under ett stabilt produktionssätt. Åtminstone finns det inga tidigare historiska fall med en sådan situation.

Ty i så måtto som byråkratin försöker samla privata fördelar, kan den inte förvalta en planerad ekonomi på ett nöjaktigt sätt. Och i den mån den åtminstone måste förvalta den planerade ekonomin nöjaktigt kan den inte prioritera att spara ihop egna materiella privilegier. Misstaget som görs av de som ser byråkratin som ett förkroppsligande av ”viljan att ackumulera”, ”produktion för produktionens egen skull”, ”ökning av produktion inom tung industri på bekostnad av den lätta industrin” eller något liknande, är att de har en mystifierad bild av den verkliga sovjetiska byråkratin. Det kanske har funnits några planerare, och troligen några få politiska ledare, som brann för produktion för dess egen skull, för produktion för att ackumulera. Utan tvekan motiveras de verkliga byråkraterna, de livs levande byråkrater som lever i den verkliga världen, av mycket hängivenhet, men den är mycket mer banal än produktion för produktionens skull. Deras hängivenhet är strikt knuten till den speciella ställning som byråkratin har i det sovjetiska övergångssamhället, och hur den yttrar sig mycket speciellt och motsägelsefullt inom systemet med en planerad ekonomi.

Oavsett vilken form en byråkratisk förvaltning än tar, så kommer den därför alltid att leda till slöseri med resurser på olika sätt: hemlighållande av reservförråd, spridning av felaktig information, överdrivna krav på insatsvaror, produktion av produkter av dålig kvalitet och utan samband med konsumenternas behov, stöld av produktiva insatsvaror för att användas i produktion för den ”grå” eller ”svarta” marknaden, etc. Varken systematisk terror som under Stalin, eller ett delvist återupprättande av marknadsmekanismer, som under perioden efter Stalin, kan eliminera den yttersta orsaken till detta slöseri, nämligen konflikten mellan den privilegierade chefsbyråkratins materiella egenintressen å ena sidan, och å den andra behovet av en optimal användning av de ekonomiska resurser som frigjordes genom att avskaffa det privata ägandet av produktionsmedel och värdelagen. Men de gemensamma intressen som den överväldigande majoriteten av producenterna har kräver just denna optimala användning av resurserna. Bara demokratiskt associerade producenter som får en jämlik ”social utdelning” från en ökad ekonomisk tillväxt eller ökad arbetsproduktivitet skulle ha ett verkligt, materiellt intresse av en global *social* optimering av den ekonomiska resursanvändningen.

Men är det inte så att den sorts självförvaltningssystem som du talar om kräver en viss utvecklingsnivå av produktivkrafterna som tillåter att förutsättningarna för ett sådant system skapas? Och säger inte den marxistiska teorin något om de ekonomiska, politiska, sociala och kulturella förutsättningar som tillåter dessa nya produktions-

förhållanden att stabiliseras och utkristalliseras till ett produktionssätt?

Denna fråga handlar egentligen om två problem. Vilka är förutsättningarna för att marknadsekonomin och penningekonomin ska kunna vittra bort? Och vilka är förutsättningarna för att den samhälleliga arbetsdelningen mellan producenter och administratörer kan vittra bort? Enligt min åsikt skulle det nuvarande välståndet i de flesta industriellt utvecklade länder kunna göra det möjligt att snabbt nå en sådan utvecklingsnivå att de grundläggande materiella behoven skulle kunna tillfredsställas till fullo. Det är det mest uppenbara kriteriet för ett möjligt – faktiskt nödvändigt – bortvittrande av kategorierna marknad och pengar. Ty under dessa förhållanden kan en tillämpning av sådana kategorier bara leda till avvikande effekter. Vi kan redan se bevis på detta i försöket att ”organisera” den Gemensamma marknadens jordbruksöverflöd på basis av marknadsekonomin. Jag tror också att det skulle vara möjligt att omedelbart införa en halv arbetsdag. Dessutom är detta ett materiellt villkor – i sig själv inte tillräckligt, men förvisso nödvändigt – för att göra självförvaltning till en verklighet istället för bara en paroll. Om producenterna inte har tid att förvalta sina fabriker, bostadsområden och staten – för att inte tala om sammanslutningar av socialistiska stater – så kan man förkunna självförvaltning så mycket man vill, men det kommer ändå fortfarande att finnas yrkespolitiker, och därmed funktionärer, och därmed möjliga byråkrater, som kommer att kontrollera denna förvaltning. Nå, förutsättningar för en halv arbetsdag och allmän, obligatorisk universitetsutbildning existerar nu i alla stora industriländer.

Men existerade de 1920?

Nej, jag talar om idag.

Så 1920 existerade de inte?

Förvisso inte i Ryssland.

Vad med Tyskland, 1920?

På mycket kort sikt, nej. På medellång sikt, troligen. Vad kunde Tyskland ha blivit 1920 om det hade skett en segerrik socialistisk revolution och sammanslagning med Sovjetunionen? Det är inte lätt att säga. I förbigående vill jag, eftersom det inte är så känt, nämna att förberedelsearbete för att tillverka den första elektroniska datorn var på gång i Tyskland på 1930-talet – och det under en ytterst reaktionär ekonomisk och politisk regim. Om det hade funnits en socialistisk regim i början av 1920-talet är det, med tanke på Tysklands intellektuella krafter, min gissning att de på 15-20 år hade gått förbi kapitalismen, vad gäller den tredje teknologiska revolutionen. Vi får inte glömma att Einstein var i Tyskland, och att utvecklingen av kärnkraft – med alla sina motsättningar men också löften till mänskligheten, förutsatt att säkerheten får strikt prioritet över kostnader (för att inte tala om ”lönsamhet”) – kunde tillåtit enorma framsteg inom ramen för ett socialistiskt Tyskland och ett socialistiskt Europa. Men allt detta är gissningar. Det går inte att bygga hypoteser på ”om”. Låt oss tala om vad som är möjligt idag. Idag finns möjligheten.

Samtal mellan de som anklagar en förrådd eller bankrutt revolution och de som lovsjunger en revolution som ännu inte har ägt rum blir givetvis osäkra, obeslutsamma, tveksamma. De hårda bevis som krävs för att verkligen övertyga skeptiker skulle vara en modell som har fötts ur en segerrik revolution och är kvalitativt överlägsen det som idag existerar i Sovjetunionen, Östeuropa eller Folkrepubliken Kina. I viss mening är det detta som förklarar att till och med den marxistiska teorin har svårt att säga ett slutgiltigt ord om Sovjetunionens karaktär, övergångsfasens karaktär, karaktären på de problem som ska lösas, och medlen för att lösa dem. Ty det har ännu inte skett en prövning i praktiken, åt ingendera hållet. Och teorin kommer att säga det slutgiltiga ordet först efter att det sista ordet sagts i praktiken. Det är mycket svårt för teorin att helt och hållet förutse det praktiken ännu har att lösa i verkliga livet.

Byråkratins samhälleliga karaktär

Låt oss då återvända till verkligheten i Sovjetunionen. Den sovjetiska regimens natur har under de senaste åren varit ämne för en ökande debatt och diskussion. Vissa grupper ha hävdat att den sovjetiska verkligheten nu visar tecken på ekonomisk kris, att arbetslösheten har ökat, att produktivkrafterna har stagnerat, att massornas levnadsstandard inte har ökat, etc. På dessa grunder har de hävdat att Sovjetunionen faktiskt är utsatt för liknande problem som de kapitalistiska länderna. Andra har pekat på det byråkratiska styrets stabilitet, dess ökande roll inom ekonomin, och så vidare. Om dessa observationer är korrekta, skulle då kombinationen av en ekonomisk och social kris plus ett stabilt byråkratiskt styre peka på att det existerar en härskande klass?

Till att börja med påverkas denna diskussion i väst ofta negativt av en stor ombytlighet. Närmare bestämt har de flesta av de som diskuterar Sovjetunionen varit oförmögna att närma sig landets samhällsekonomiska verklighet med det som Lenin ansåg vara en av den materialistiska dialektikens grundläggande kännetecken, nämligen *Allseitigkeit* [allsidighet] – att ta hänsyn till alla sidor på ett problem, och inte isolera vissa aspekter från andra. Det skulle gå att skriva an hel historisk översikt om sovjetologin i väst – och under detta ganska nedsättande begrepp inbegriper jag själva det marxistiska tänkandets alla olika strömningar och underströmningar – ur denna synvinkel. Än har en aspekt betonats, än en annan, beroende på tillfälle, den politiska kampens pragmatiska svårigheter, och till och med personliga infall och vulgärt egenintresse. Vid ett tillfälle betonas produktivkrafternas begränsade karaktär, vid ett annat slöseriet, vid ett annat motsättningen mellan befolkningens låga levnadsstandard och den enorma industriella potentialen, vid ännu ett annat de teknologiska sprången framåt, vid ett annat den enorma teknologiska underutvecklingen, och så vidare.

Dessutom är det inte så mycket frågan om brist på information. För att utveckla en uppfattning som åtminstone har som mål att vara allsidig, är det avgörande att göra sig besväret att undersöka allt, och ständigt sträva efter att ta med ofta motsägelsefulla element i en dynamisk, övergripande syn på den sovjetiska verkligheten. Jag slås t ex av det verkligt lättsinniga, till och med oansvariga sätt på vilket många observatörer i väst talar om den ekonomiska kris som påstås ”drabba den sovjetiska ekonomin precis som den har drabbat ekonomin i väst”, och av det sätt på vilket andra (inklusive en del som hävdar att de är marxister) anser det vara oviktigt med den lilla skillnaden, att även om det har skett en ny fruktansvärd ökning av arbetslösheten i alla industrialiserade länder i väst, så finns det nästan ingen arbetslöshet alls i de industrialiserade länderna i Östeuropa. De undviker dessa svårigheter med formuleringar som faktiskt inte är något annat än trams, avledningsmanövrar utan något seriöst teoretiskt innehåll. De säger, t ex: ”Ja, men det finns dold arbetslöshet som döljs inuti fabrikerna i Sovjetunionen.” Den enda ”skillnaden” är att de sovjetiska arbetarna fortsätter att få betalt, medan arbetslösa i väst hamnar på gatan. Och varför saknar den härskande klassen i de industrialiserade kapitalistiska länderna, trots att de är rikare än Sovjetunionen, vilja eller förmåga att avskaffa ”uppenbar” arbetslöshet genom att ersätta den med dold arbetslöshet? Helt klart kan dessa frågor hänföras till en allmän analysmetod, och till oförmågan hos alla de som vägrar tillämpa den på Sovjetunionens mycket komplicerade verklighet.

Ta ett annat exempel. Jag tycker att vi måste avvisa varje tanke att produktivkrafterna har stagnerat i Sovjetunionen, att slöseriet fullständigt har neutraliserat planeringens effekter, som oförenlig med verkligheten, som en förvanskning. Jag tror, att även om det har skett upprepade kriser med minskande sovjetisk ekonomisk tillväxttakt, även om det verkligen finns ett fruktansvärt slöseri (utan tvivel den andra punkten i åtalet mot den sovjetiska byråkratin – den första det faktum att den står i vägen för producenternas, den arbetande delen av befolkningens, självförvaltning), så har själva varaktigheten av både regimen och dess ekonomiska

tillväxt slutligen fått sammanlagda effekter som det vore absurt att förneka – i synnerhet eftersom de idag utgör en av de viktigaste källorna till systemets motsättningar.

Jag skulle tillägga, att även om argument som grundar sig på befolkningens levnadsstandard, på en otillräcklig konsumtionsnivå, innehåller ett korn av sanning, så måste de användas med försiktighet. Framförallt får inte levnadsstandard likställas med hur lätt det är att få livsmedelsförsörjning. Sedan Sovjetunionen blev en stor industrimakt har den förändring av arbetarnas efterfråge- och konsumtionsmönster som ägde rum i kapitalistländerna i väst också ägt rum i Sovjetunionen, om än med viss fördröjning. Det innebär att den ständiga bristen på jordbruksprodukter med god kvalitet betraktas som särskilt absurd och oacceptabel. Men det betyder inte att denna brist har lett till att levnadsstandarden har stagnerat. När det gäller många industriella konsumtionsvaror – och speciellt bostäder (som inte är den minst viktiga faktorn), där situationen var katastrofal under Stalin och omedelbart efter hans död – så har de senaste 25 åren sammanlagda förändringar till sist fått verkliga effekter. Dagens sovjetiska arbetare har, även inom konsumtionssfären, krav som är helt andra än de som traditionellt ställdes på Stalins tid. De pekar i en riktning som är mycket mer jämförbar med den som har tagits i de industrialiserade kapitalistiska länderna.

I denna mening tror jag att vi måste understryka – och jag vet att detta orsakar ilska och munterhet bland alla revisionistiska strömningar – att produktionsförhållandena i Sovjetunionen grundar sig på en planerad organisering av storskalig produktion, en planerad organisering grundad på statligt ägande (som är en sorts samhälleligt ägande) av produktionsmedlen. Det finns ingen tvekan om att denna sida av den sovjetiska ekonomin är överlägsen, åtminstone i ljuset av en långsiktig uppfattning som kan hålla isär denna allmänna observation från hämningslösa slutsatser som hävdar att det handlar om socialism, att det socialistiska paradiset har uppstått, och andra sådana idiotier. Att som Bettelheim och hans skola (ty de är roten till alltihopa) hävda att produktionsmedlen bara är juridiskt kollektiviserade, och att företagen i själva verket äger en stor del av produktionsmedlen, är att missförstå den sovjetiska planeringens verklighet och dess resultat. Det är att ge fenomen som den svarta marknaden, eller byråkratins olagliga beslagtagande av varor via parallella kedjor, en avgörande vikt i ekonomin. Även om dessa fenomen tveklöst är verkliga, så har de inte denna avgörande vikt.

Slutligen måste man vara försiktig när man talar om stabilitet. Jag skulle föredra att säga att den sovjetiska byråkratins styre har kännetecknats av en kombination av stabilitet och instabilitet. För de som hade hoppats på en politisk revolution eller att regimen snart skulle kollapsa har det varit stabilitet. Men om vi gör en balansräkning över de 25 åren sedan Stalins död, så har det inte funnits ett enda år utan mycket viktiga förändringar i Sovjetunionen, jämfört med den gamla bilden av en monolitisk orubblighet. Går det att säga att Sovjetunionen med Stalinkulten och Sovjetunionen utan Stalinkulten är exakt samma sak? Att Sovjetunionen med en levnadsstandard för arbetare jämförbar med låt oss säga Turkiet är precis samma sak som Sovjetunionen med lönenivåer som närmar sig de italienska arbetarnas? Kan man hävda att Sovjetunionen som bara producerade 30 miljoner ton stål är samma sak som Sovjetunionen som nu är världens största stålproducent, och producerar 20% mer per år än USA? Går det att säga att det Sovjetunionen där oppositionella bara kunde återfinnas i Gulaglägren och dagens Sovjetunionen med sitt bubblande av politiska strömningar, samizdat, och diskussioner på alla möjliga nivåer (inte bara bland intellektuella utan också i fackföreningarna) är en och samma sak?Även ur denna synvinkel är problemet mer komplicerat. Men till skillnad från den tidigare punkten saknas det här inte så mycket en metod för att införliva all denna information som själva informationen. Vi har inte så stor kunskap om allt det som inte är makroekonomiskt eller makrosocialt. Vi känner till de allmänna konturerna, summorna: saker som siffror för industriproduktion, nationalinkomst, till och med byråkratins andel under fördelningen av

nationalinkomsten, är inte så svåra att beräkna. Allt detta är mer eller mindre känt. Men vi har att göra med ett land med 250 miljoner invånare. Detta samhälle innehåller många minisamhällen. Och här har vi uppenbarligen mycket mindre information. Vi skönjer bara vissa sidor av verkligheten genom plötsliga avslöjanden, med hjälp av det ljus från en eller annan källa, som då och då sprids över det som händer.

Som du säger har det, trots allt byråkratiskt slöseri, skett en kumulativ tillväxt av den sovjetiska ekonomin under det senaste halva seklet. I själva verket har Sovjetunionen förvandlats från ett relativt underutvecklat land till en stor industrimakt.

Inte bara en stor industrimakt utan jordens näst största industrimakt, åtminstone utifrån totala, absoluta produktionssiffror. Även industrins arbetsproduktivitet har nu ökat till i närheten av det italienska och brittiska genomsnittet. Allt detta utgör förstås en bedrift som blivit möjlig på grund av att kapitalismen har störtats.

Ett resultat av den här sortens ekonomisk tillväxt har varit en dramatisk ökning av det sovjetiska proletariatets samhälleliga tyngd. Dess kulturella nivå och tekniska kunnighet har också ökat. Men det har inte lett till att det byråkratiska styret har störtas eller ens undergrävts på något betydande sätt. Står det åtminstone underförstått i motsättning till den trotskistiska analysen?

Tvärtom. Den sovjetiska ekonomins tillväxt och den motsvarande ökningen av arbetarklassens samhälleliga vikt och tekniska och kulturella färdigheter gör inte att störtandet av byråkratins maktmonopol och förvaltning av samhället på något automatiskt sätt blir enklare eller snabbare. Det byråkratiska styrets relativa stabilitet – eller i alla fall dess relativt långa liv – är i grund och botten ett resultat av det faktum att störtandet av denna regim kräver medvetna politiska handlingar, en politisk revolution. Det kräver i sin tur att inte bara de objektiva utan också de subjektiva förutsättningarna har mognat. Det viktigaste skälet till det byråkratiska styrets varaktighet i Sovjetunionen är att dessa subjektiva förutsättningar för en politisk revolution ännu inte har mognat.

Två sammanhängande faktorer förklarar detta. Å ena sidan har ett av de centrala resultaten av den långa perioden av byråkratiskt styre – och i denna kategori innefattar jag inte bara Stalins terrorregim utan också chrusjtjovismen och brezjnevismen – varit en fortlöpande uppsplittring och avpolitisering av den sovjetiska arbetarklassen. Det ställer enorma hinder i vägen för en politisk revolution. Kommunism, marxism och socialism har i många sovjetiska arbetares ögon blivit misskrediterade, ty de har systematiskt vanärats och blivit en ursäktande statlig religion i den härskande byråkratins tjänst. Det är speciellt viktigt med tanke på avsaknaden av en segerrik social revolution i väst eller politisk revolution i något östeuropeiskt land, som båda skulle kunna ge det sovjetiska proletariatet en attraktiv alternativ modell.

Trots allt det slöseri som den byråkratiska misskötseln orsakar, har å andra sidan den sovjetiska ekonomins tillväxt lagt grunden till en långsam men stadig ökning av de sovjetiska arbetarnas levnadsstandard. Byråkratin har därmed kunna uppmuntra ett fenomen som kan kallas för ”reformistiskt konsumerande”, som har blivit en sorts alternativ till politiska handlingar inom arbetarklassen. Som ett resultat av ökade förväntningar bland arbetarna – på konsumtionsvaror av god kvalitet, tillgång till högre utbildning, bättre sjukvård, fria utlandsresor, och så vidare – orsakar det visserligen nya spänningar och motsättningar. Men det har också hjälpt till att vidmakthålla proletariatets avpolitisering och uppsplittring, och har därmed tyglat all pånyttfödelse av systematiska massaktioner eller -organisering. (Det enda – delvisa – undantaget till detta är oron bland förtryckta nationaliteter, men där har mobiliseringarna tenderat att vara begränsade till kamp för nationella mål.)

Men det är viktigt att komma ihåg att den relativa avsaknaden av mogna subjektiva förutsätt-

ningar för en politisk revolution inte innebär att det byråkratiska styret reproduceras problemfritt eller automatiskt. Det för bara in ännu en motsättning i den sovjetiska ekonomin. Ju mer proletariatets ökande objektiva tyngd krockar med proletariats fortsatta uteslutande från ett meningsfullt beslutsfattande inom förvaltning och planering, desto mer tenderar arbetarnas aktiviteter på alla nivåer att genomsyras av en allmän likgiltighet till produktionsprocessens resultat. Det blir i sin tur en källa till minskad ekonomisk tillväxt (och en enorm reserv av ytterligare möjlig tillväxt i händelse av en segerrik politisk revolution).

Arbetarklassen, byråkratin och staten

Trots – eller kanske på grund av – denna motsättning har arbetarklassen lyckats slutföra ett antal uppror, även politiska, åtminstone i en del av länderna i Östeuropa. Proletariatet ingriper nu på ett allt massivare sätt.

Jag skulle vara försiktig med orden ”allt massivare”, eftersom det nästan skulle kunna leda till tanken att vi står på randen till kvalitativa eller automatiska korrigeringar. Men det är uppenbart att situationen skiljer sig betydligt från den som råder i de industriellt utvecklade kapitalistiska länderna, både avseende förhållandena mellan de sociala och ekonomiska krafterna och avseende byråkratins oförmåga att utarbeta en egen ideologi – vilket tvingar den att inte erkänna sin egen makt, utan framställa sig som representant för arbetarklassens makt. Jag har redan haft tillfälle att uppmärksamma en annan grundläggande paradox i denna situation: det faktum att arbetarklassen, som i all officiell propagandan utropas till härskande klass, i själva verket saknar alla politiska rättigheter. Men samtidigt som arbetarklassen inte deltar i skötseln av ekonomin och staten så förfogar den, som ett resultat av oktoberrevolutionen, trots allt fortfarande över avsevärda faktiska befogenheter och rättigheter. Vi måste inse och bemästra denna motsättning, och begripa dess konsekvenser.

Eftersom det inte finns någon arbetsmarknad i Sovjetunionen, eftersom en sovjetisk fabriksdirektör (till skillnad från chefen för ett kapitalistiskt företag) formellt inte får och vanligtvis i själva verket inte kan avskeda en arbetare, eftersom anställningstryggheten är oändligt mycket större i Sovjetunionen (även om vi inte ska överdriva, den är inte absolut), så har sovjetiska arbetare möjlighet att genomdriva ett antal förhållanden i fabrikerna som inte finns i de kapitalistiska länderna, t ex lägre arbetstakt. Och det finns återigen en bisarr blandning av stor likgiltighet till individuella ansträngningar och stort intresse för individuella färdigheter – vilket i viss mån är motsatsen till det som sker i det kapitalistiska samhället.

Man får inte underskatta de två sidorna på denna motsättning, ty de har en mycket tydlig social dynamik. Enligt officiella siffror (som även om de är överdrivna har ett visst samband med verkligheten) så finns det idag 10 miljoner människor i de sovjetiska fabrikerna – 10 miljoner – som har universitetsutbildning eller examen från eftergymnasiala tekniska skolor. Det är en betydande procentuell andel av det totala antalet arbetare (70 miljoner) och den ökar för varje år. Det måste oundvikligen få effekter på arbetarklassens självförtroende. Det måste oundvikligen förändra styrkeförhållandena med byråkratin, inom ramen för ett samhälle där kunskapsmonopolet inledningsvis var ett enormt vapen i de privilegierades händer. Detta monopol undergrävs nu av dessa extraordinära försök till kulturell och teknisk utbildning från den sovjetiska arbetarklassens sida.

Hur kommer det sig att det under sådana förhållanden samtidigt finns en likgiltighet inför produktiva ansträngningar? Inte heller det är så svårt att förklara. Likgiltighet finns just i den mån som massan av producenter är djupt övertygade om att det är meningslöst att göra några verkliga ansträngningar, när allt å ena sidan kontrolleras strikt från centrum, och å den andra i det oändliga desorganiseras av byråkratins slöseri och privilegier. Det är alltför riskabelt att göra någonting. Så folk väljer status quo och försöker helt enkelt klara sig så gott de kan. En

annan faktor kan också nämnas, som visserligen är underordnad men inte utan betydelse (den är troligen viktigare i Östeuropa än i Sovjetunionen, men har ändå en viss betydelse i det sistnämnda landet). Det är klyftan mellan verklighet och statistik, på grund av att en hel del arbete läggs ner i varor som säljs via parallell cirkulation. Den låga arbetstakten i de stora företagen beror delvis på att många utbildade arbetare har andra jobb efter att de har gått hem.

Med allt detta sagt är det ändå så att den sovjetiska arbetarklassen, med sina färdigheter, mycket högre kulturella nivå och påtagliga önskan att finslipa sina tekniska förmågor, är djupt frustrerad, eftersom den är berövad varje verkligt deltagande i skötseln av staten och ekonomin. De få, mindre än blygsamma reformer som genomfördes på 1960-talet syftade i bästa fall till att införa en viss mån av gemensam ledning i några få sociala frågor, som arbetsregler och löner. Dessutom var det en gemensam ledning mellan fackföreningsapparaten (med andra ord en del av byråkratin) och fabriksledningarna. Det omfattade inte några allmänna församlingar av fackföreningsmedlemmar, vilket hade varit något helt annat – och tar oss tillbaka till den indirekta form för arbetardeltagande i utövningen av makten som existerade på 1920-talet.

Varför har det sovjetiska proletariatet hittills inte genomfört mer explosiva protestdemonstrationer mot denna situation, som måste vara alltmer outhärdlig för det? Jag tror att det finns två huvudorsaker till det. Den första är, som jag redan har nämnt, avsaknaden av en alternativ modell, med andra ord en ideologisk och politisk skepsis, som måste vara extremt djup. Den sovjetiska arbetarklassen har blivit djupt besviken på hur det stalinistiska förfallet utvecklade oktoberrevolutionen till en modell för samhälleligt ledarskap som inte tillfredsställer arbetarnas behov. Arbetarna har inte heller lockats av dem kapitalistiska modellen. Men de ser ingen alternativ modell i dagens värld, ingen tredje modell. Det finns inga kadrer inom den sovjetiska arbetarklassen som kan föreslå en annan förvaltningsmodell. Här har Stalins genomgripande utrotning av alla kommunistiska oppositionsströmningar, alla kommunistiska kadrer, fått en verkligt katastrofal effekt. Utan en sådan alternativ modell har det skett en reträtt till privata liv, omedelbara krav, högre levnadsstandard, till och med till enskild social karriär med hjälp av utbildning (den negativa sidan av jakten efter utbildning, som man inte får bortse från). Alla dessa former för reträtt är praktiskt taget oundvikliga. Den andra viktiga orsaken är det har skett en obestridlig förbättring av de sovjetiska arbetarnas levnadsstandard och arbetsförhållanden. Dessa framsteg har nästan varit konstanta sedan Stalins död, alltså under de senaste 25 åren, och har skapat vad som kan kallas ett mer reformistiskt än revolutionärt klimat inom arbetarklassen. Tillfälliga explosioner kan uppstå kring speciella frågor, till exempel när bristen på livsmedelsprodukter är extra stor eller det hårda förtrycket är extra svårt. Men normalt hoppas de sovjetiska arbetarna mer på att förbättra sin lott genom att pressa på inom ramarna för systemet än genom att ifrågasätta det fullständigt.

Det är kombinationen av dessa två faktorer som förklarar arbetarklassens nuvarande politiska passivitet (för övrigt faktorer som vi också har sett verka i utvecklade kapitalistiska länder). Det kan mycket väl krävas ännu en utlösande faktor för att starta bredare explosioner: en revolutionär seger i väst, eller utvecklingen av en mer uttalad och effektiv politisk opposition bland icke arbetare i Sovjetunionen som lyckas upprätta kontakter och dialog med arbetarklassen, eller mycket djupa och explosiva motsättningar inom byråkratin själv, eller nya mer explosiva kriser i Östeuropa. Det går att lägga till andra möjligheter, men det krävs troligen någon kompletterande utlösande faktor för att förändra situationen.

Det finns en annan stor okänd faktor: vad tycker unga sovjetiska arbetare, och hur ser de på samhället? Jag menar arbetare som har tagit examen i tekniska och yrkesutbildningar under de senaste fem eller sex åren, och som aldrig har upplevt varken Stalin och avstaliniseringen, eller ens invasionen av Tjeckoslovakien, som var den senaste stora interna krisen i byråkratins

maktsystem. Det är ett stort frågetecken. Det kan finnas överraskningar här, men för tillfället har vi inga överdrivna förhoppningar på kort sikt.

Det du just har sagt om den sovjetiska arbetarklassen reser åter frågan om byråkratins karaktär. Det finns de som håller med om att byråkratin inte kan jämföras med en härskande klass i ett klassiskt produktionssätt – borgarklassen till exempel – men som – inte allmänt sett men inom ramen för den specifika sovjetiska samhällsbildningen – funderar över följande: har byråkratin, med tanke på statens framträdande roll, precis som du har betonat i synnerhet inom ekonomin, och med tanke på arbetarklassens uppsplittring, samlat så många maktbefogenheter på det ekonomiska, sociala och politiska området att den nu står utanför arbetarklassen? Och skulle det innebära att Trotskijs ståndpunkt, som talade om en arbetarbyråkrati, en del av arbetarklassen via vilken proletariatets diktatur utövades på ett förvanskat men verkligt sätt, inte längre är giltig?

Om man skulle definiera byråkratin som bara hierarkins översta skikt, då är det uppenbart att det skulle bli allt svårare att visa något vare sig psykologiskt eller socialt släktskap med arbetarklassen. Förhållandet skulle då – i bästa fall! – bli rent historiskt. Den enda del av Trotskijs definition som skulle återstå – även om jag tycker att även detta trots allt fortfarande skulle vara avgörande – vore metoden för ersättning: det faktum att byråkratin, eftersom den inte äger produktionsmedlen, uteslutande deltar i fördelningen av nationalinkomsten genom att få ersättning för sin arbetskraft. Detta för med sig många privilegier, men det är en sorts ersättning som inte kvalitativt skiljer sig från ersättning i form av lön. Men även om denna definition kanske gör teoretiker nöjda, framförallt marxister som lägger avgörande vikt vid ekonomiska fenomen, så skulle jag genast medge att den inte är särskilt övertygande ur psykologisk och pedagogisk synvinkel. Att förklara att byråkratin är en arbetarbyråkrati bara för att de personer som får 20 gånger mer i lön än en vanlig arbetare ändå erhåller en lön är ett mycket abstrakt argument. Men som jag säger måste vi ändå erkänna dess giltighet, och framförallt slutsatsen att byråkratin skulle upphöra att vara en arbetarbyråkrati så fort den erhöll väsentliga inkomstkällor som härrörde ur egendomar, etc.

Men i själva verket är denna restriktiva definition av byråkratin helt godtycklig och därmed felaktig. Det är tvärtemot vad en del av Trotskijs kritiker hävdar förvisso inte hans definition. En sådan definition kan absolut inte förklara den byråkratiska maktens verklighet. Om byråkratin verkligen skulle kunna inskränkas till dessa individer, som mest några få hundratusen och kanske bara några få tiotusentals, då vore det svårt att förklara den enorma kontroll som den fortsätter att ha över samhället i sin helhet. Ty det viktigaste verktyget för denna kontroll under Stalinperioden – en ständig och blodig terror, en verklig rädsla för att inte bara förlora friheten utan också livet – existerar uppenbarligen inte längre i samma utsträckning. Men så fort vi utvidgar byråkratibegreppet till att, som det bör, omfatta alla de skikt i det sovjetiska samhället som är privilegierade på ett eller annat sätt, då talar vi om miljontals människor: mellan fem och tio miljoner, om inte mer. Denna summa ska innefatta hela fackföreningsbyråkratin; hela de väpnade styrkornas officerskår, inte bara generaler och marskalkar utan också lägre officerare; hela produktionshierarkin, inte bara direktörer utan också ingenjörer och den stora majoriteten av intelligentian (utom lärare, som är sämre betalda än arbetare och inte har några materiella privilegier).

Så fort vi tillämpar denna korrekta definition av byråkratin försvinner det tidigare argumentets förutsättningar. Ty det är absolut säkert, att ett stort antal av dagens byråkrater i denna den breda och verkliga meningen i begreppet inte bara är söner och döttrar till arbetare utan även själva är tidigare arbetare. Den rörlighet uppåt som jag hänvisade till tidigare, och som – med alla sina negativa aspekter – ligger bakom den längtan efter utbildning och färdigheter som

kännetecknar en stor del av arbetarklassen, är i grund och botten en rörlighet till byråkratin. Ett av de viktigaste vapen som byråkratin har använt för att vidmakthålla sin diktatur har varit just denna rörlighet; det faktum att den har kunnat ”skumma grädden” av flera generationer av arbetare genom att erbjuda dem något som det kapitalistiska systemet inte kan. Det mesta arbetarna kan erbjudas under det kapitalistiska systemet är en ställning mellan proletariatet och borgarklassen. De erbjuds förvisso inte egendom som skulle kunna göra det möjligt för dem att bli chefer för stora företag. Den speciella samhällsstrukturen i Sovjetunionen gör det möjligt för byråkratin att suga upp arbetarnas söner och döttrar, och till och med arbetarna själva, i apparaten. Inte till apparatens högsta toppar, men till positioner som är mycket högre än de så kallade medelklasserna i utvecklade kapitalistiska länder.

Det finns ett mycket intressant och konkret sociologiskt problem förknippat med detta. Har denna rörlighet uppåt fortsatt att fungera på samma sätt under de senaste 15 åren som den gjorde tidigare, efter perioden av industrialisering och den första femårsplanen, och efter omvälvningarna under Andra världskriget och avstaliniseringen? Eller har den börjat sakta in – speciellt ovanför en viss nivå inom hierarkin? Det finns en del intressanta belägg för detta, även om jag inte känner till några statistiska data. I synnerhet gav alla problem som var förknippade med tillgång till universitetsstudier, och behovet – inom nästan alla delar av byråkratin – av universitetsexamen för att komma över en viss nivå, upphov till enorma känslor. Eftersom byråkratin, trots att den är så mäktig, är förhindrad att ackumulera privat egendom som skulle kunna garantera dess privilegier, så försöker den överföra dessa privilegier till sina söner och döttrar (för övrigt mer till söner än till döttrar) genom att garantera dem tillgång till deras egna led med hjälp av tillgång till universitetsexamina. Det utgör nu en källa till djupa samhällskonflikter. Kampen om antagning till universiteten har blivit intensiv. Den sovjetiska litteraturen tillhandahåller exempelvis beskrivningar av detta. Dagen då resultaten av intagningarna till universiteten tillkännages är en dag med verkliga sociala spänningar i Sovjetunionens universitetsstäder. De anklagelser för korruption, mutor och nepotism som arbetare och folkliga skikt för fram vid dessa tillfällen är mycket våldsammare än anklagelser om bristande tillgång till ledningen över företagen. Ty det är en mer påtaglig, fenomenologisk och omedelbart synlig sida av byråkratins privilegier, eftersom det hindrar en hittills väsentlig kompensationsmekanism: nämligen utbildning och tillgång till rörlighet uppåt. Här kan vi förvänta oss ännu mer våldsamma reaktioner och konflikter i framtiden. Återigen visar detta, att även om byråkratin kanske försöker kapa navelsträngen till sitt förflutna, arbetarklassen och den marxistiska ideologin, så är det en sak att försöka och en helt annan att lyckas. Det handlar om en pågående process som är långtifrån avslutad, och det är uppenbart att det kan bli mycket våldsamma reaktioner.

Som du säger finns det tecken på en inbromsning av den sociala rörligheten. Rörelsen uppåt har minskar de senaste 15 åren, kanske till och med sedan Stalins död…

Nej, nej, under avstaliniseringen skedde en massiv utrensning av apparaten, vilket lämnade plats för ungt blod igen, även om det är först nyligen som vi har fått siffror på detta.

Hursomhelst har denna minskade rörlighet uppåt skett kring en strukturell kärna, som är hela stats- och partiapparaten. Detta väcker en något annorlunda fråga, men en fråga som pekar i samma riktning som den föregående. Har begreppet ”arbetarstat”, under dessa omständigheter, någon verklig mening, när den centrala kärna kring vilken makten uttrycks tenderar att befinna sig utanför arbetarklassen, som inte har några som helst politiska rättigheter? Vad har, under sådana omständigheter, begreppet ”arbetarstat” för giltighet, med tanke på exproprieringen av arbetarklassen?

Under de senaste 40 åren har vår rörelse inte längre använt det oförbehållsamma begreppet ”arbetarstat” utom vid några få begränsade tillfällen. Vi säger ”byråkratiskt degenererad” eller

”byråkratiserad arbetarstat”, vilket inte alls är samma sak. Trotskij talade om en trasig bil som hade kraschar rakt in i en vägg. Svårigheten här är skillnaden mellan vetenskap och pedagogik. Formuleringen ”byråkratiserad arbetarstat” syftar på kriterierna för den marxistiska statsteorin. För marxismen finns det inget sådant som en stat som står ovanför klasserna. Staten är i tjänst hos en viss klass’ historiska intressen. Om man släpper adjektivet ”arbetar-”, så kan det ersättas av ett av två andra ord. Det kan antingen kallas för en borgerlig stat eller en stat i tjänst hos byråkratin, som har blivit en ny härskande klass. Jag har redan visat varför dessa definitioner är helt felaktiga, och till och med mer förvirrande – tyngre belastade av totalt irrationell förvirring – än definitionen ”arbetarstat”. Låt mig ta ett enda exempel. Om vi går med på att byråkratin är en ny klass, är kommunistpartierna vid makten då ”byråkratiska” partier? Blir då klasskampen i de kapitalistiska länderna en tredelad konflikt mellan arbetarklassen, borgarklassen och byråkratin? Eller är byråkratin den enda klass i historien som blir en klass först efter att den har gripit makten? Var det kinesiska kommunistpartiet ett arbetarparti – eller ett arbetar- och bondeparti, det spelar föga roll – fram tills dess det grep makten, och blev det ett byråkratiskt parti efter att ha gripit makten? Allt detta leder till absurditeter, till bristande förståelse för verkligheten i dagens värld. Det gör det omöjligt att orientera sig i den dagliga klasskampen i världsskala. Och det är oändligt mycket farligare än den pedagogiska eller politiskt pragmatiska nackdelen att använda begreppet ”arbetarstat” på sovjetstaten. Med detta sagt hävdar Fjärde internationalen – i Trotskijs fotsteg – att det fortfarande är en byråkratiskt degenererad arbetarstat i Sovjetunionen, och att Sovjetunionen i denna mening fortfarande bibehåller en sorts proletariatets diktatur, och gör det på ett helt exakt sätt som inte innebär mer än vad det säger. Hittills har denna stat objektivt fortsatta att försvara strukturer, de blandade produktionsförhållanden, som uppstod ur oktoberrevolutionen. Alltså har denna stat fram till nu förhindrat ett återupprättande av kapitalismen, en ny borgerlig klass’ makt, den har förhindrat att det har återuppstått kapitalistiskt ägande och kapitalistiska produktionsförhållanden.

Det är bara i denna mening som vi använder adjektivet ”arbetar-”. Men icke desto mindre har det givetvis en djup historisk innebörd, som man kan klargöra genom att jämföra med andra system, andra övergångssituationer. Låt oss ta ett särskilt avslöjade historiskt exempel. Om vi gör en balansräkning över det som, något ytligt, har kallats perioden av absolut monarki, så upptäcker vi utan tvivel att det i en stor del av Europa också var en period av primitiv ackumulation av kapital och den unga borgarklassens uppkomst, en period av stärkande av denna borgarklass. Med andra ord en epok som röjde vägen för den borgerliga revolutionen. Men om man betraktar frågan ur en annan synvinkel, utifrån utsiktspunkten för det som återstod av den halvfeodala aristokratin, så är det samtidigt lika obestridligt att absolutismen räddade denna fallfärdiga och degenererade klass, och gjorde det möjligt för den att existera ytterligare två sekel eller mer. Den gjorde det på ett extremt enkelt sätt: eftersom den halvfeodala adelns inkomster från jord var allt mindre tillräckliga för att tillåta adeln att vidmakthålla sin livsstil och sina vanor, så agerade den absoluta monarkin som en ”ekonomisk pump” som tog inkomster från andra samhällsklasser, i första hand bönderna och borgarklassen, och överförde dem till adeln vid hovet i form av stipendier och bidrag. Det går således att säga att den absoluta monarkins stat var en halvfeodal stat som försvarade aristokratins historiska intressen. Men att tolka det som att denna stat försvarade de feodala adelsmännen som de var eller ville vara – jag talar nu inte om 1100-talet utan 1500- eller 1600-talet – är uppenbarligen absurt. Tvärtom angrep staten dem, krossade adelsmännens inbördeskrig över hela Europa med ett våld och en grymhet som – när alla tillämpliga reservationer har gjorts – inte var mycket mindre intensivt än byråkratins förtryck av arbetare i Sovjetunionen. Således finns det en mycket stor skillnad mellan att å ena sidan upprätthålla vissa samhällsekonomiska strukturer som historiskt förknippas med en viss samhällsklass’ intressen, och å den andra att försvara en samhällsklass’ omedelbara, dagliga intressen i den mening som den själv ser som

– och vill bli – sin plats i samhället. Det är detta som gör vår definition av Sovjetunionen som en byråkratiskt degenererad arbetarstat både historiskt och teoretiskt riktig.

Men det stämmer ändå att denna definition är svår att förstå och ta till sig för alla som inte närmar sig frågan utifrån dessa kriterier utan med vanlig sunt förnuft. För det sunda förnuftet är det givetvis absurt att säga att proletariatets diktatur existerar i Sovjetunionen, eftersom proletariatets överväldigande majoritet inte utövar någon diktatur och inte ens har någon makt. Och om man tolkar ”proletariatets diktatur” som att betyda ”arbetarklassens direkta styre”, då existerar förvisso inte denna diktatur. För oss existerar proletariatets diktatur i Sovjetunionen bara i ordets härledda, indirekta och samhällsteoretiska mening. Men även här tror jag att diskussionen är rent semantisk och inte särskilt intressant. Ty så fort man överger beteckningarna och tvingas använda mer detaljerade och nyanserade omskrivningar, så återvänder man till de verkliga problemen, som inte är frågor om beteckningar. Vilken är byråkratins plats i det sovjetiska samhället? Är det samma plats som en härskande klass? Med vilka metoder kan byråkratin stabilisera sin makt och sina privilegier under oöverskådlig tid? Är det samma metoder som en härskande klass använder? Är det möjligt för arbetarklassen att förändra situationen? Behövs en fullständig omvälvning av hela det ekonomiska systemet eller räcker det att förändra maktsystemet, som säkerligen kommer att medföra avsevärda ekonomiska konsekvenser men ändå skiljer sig från en samhällsrevolution? När man blir mer konkret, specifik och exakt så försvinner inte skillnaderna alls. Tvärtom framträder deras verkliga innebörd. Då handlar det inte om skillnader avseende beteckningar, begrepp eller idéer, utan olika tolkningar av det sovjetiska samhällets motsägelsefulla aspekter och olika politiska slutsatser från bedömningen av dessa fenomen.

Kapitalistiskt återupprättande eller politisk revolution?

Men tog inte Trotskij upp möjligheten att byråkratin till och med skulle kunna kapa sina historiska band till arbetarklassen och genomföra ett återupprättande av kapitalismen? Man vill förvisso inte hävda att det enda hotet om återupprättande kommer från utanför Sovjetunionen i form av ett imperialistiskt militärt angrepp eller ekonomiskt inträngande. Om man säger att Sovjetunionen är ett övergångssamhälle, att den sovjetiska ekonomin inte förkroppsligar ett fullt uttalat ”produktionssätt”, och att byråkratin inte är en härskande klass, följer det inte av detta att den följande utvecklingen kan gå åt endera hållet? För att använda liknelsen du gjorde tidigare: när man går över en bro kan man alltid stanna, vända om och gå tillbaka till den andra sidan. Det finns ingenting i brons karaktär, som du har definierat den, som skulle förhindra den sortens riktningsförändring.

Du har en bra poäng. Men vi bör titta noggrant på de faktorer som pressar åt ena eller andra hållet. I omkring 20 år nu har sovjetbyråkratin ställts inför de allt större problem som härrör ur behovet att övergå från extensiv till intensiv industrialisering. Detta grundläggande behov beror på att de storskaliga reserverna av mark, jordbruksarbete och råvaror som underhöll de första femårsplanernas industrialisering, gradvis har uttömts. Hittills har alla försök att lösa dessa problem misslyckats att uppnå en kvalitativt högre effektivitet under användningen av de ekonomiska resurserna, även om det har gjorts en del framsteg.

Det finns två grundläggande fallgropar som det byråkratiska ledarskapet inte kan övervinna. Som jag poängterade tidigare är det för det första omöjligt att smida ett vettigt band mellan byråkratins materiella egenintresse och en optimal ekonomisk tillväxt. För det andra finns det inget sätt att övervinna själva de direkta producenternas relativa likgiltighet till produktionen. Den första fallgropen går bara att undanröja om det skulle återupprättas ett permanent band av materiellt intresse mellan de enskilda byråkraterna och de speciella företagen – med andra ord

om det återupprättades ett privat ägande av produktionsmedlen, i ordets ekonomiska om än inte alltid också nödvändigtvis juridiska mening. Det skulle förstås innebär ett återupprättande av kapitalismen.

Den andra fallgropen går bara att övervinna genom att erövra en allmän arbetarkontroll, arbetarförvaltning och arbetarnas politiska makt inom ekonomin och samhället. Den första förändringen skulle innebär en segerrik kontrarevolution, den andra en segerrik anti-byråkratisk politisk revolution.

Inom byråkratin, i synnerhet dess ”ledningsflygel”, finns det otvivelaktigt tendenser som strävar efter att satsningen på att säkerställa socialt status, inkomster och privilegier ska kopplas samman med *permanenta* band till vissa företag eller företagsgrupper. Dessa tendenser är helt enkelt en delvis medveten återspegling av det historiskt bevisade faktum, att det utan sådana band (det vill säga privat ägande i ordets ekonomiska mening) inte finns några garantier för att materiella privilegier och en förbättrad social ställning kan säkerställas och överföras till nya generationer. Dessutom passar dessa ansträngningar bra till diktaturens objektiva tendens att hitta ett förenande motiv som knyter de byråkratiska materiella egenintressena till behovet att strömlinjeforma systemets funktionssätt. De passar också med världsmarknadens påtryckningar, tendensen till primitiv, småskalig kapitalackumulation, de ”gråa” och ”svarta” produktionssektorernas verksamhet, osv.

Om alla tendenser utvecklas fullt ut, skulle vi troligen se ett iscensatt försvinnande av den centrala planeringen, ett undergrävande och en nedmontering av statens monopol på utrikeshandeln och en allt större symbios mellan ett antal sovjetiska företag, som har befriats från planens järnhårda kontroll, och deras motsvarigheter i de imperialistiska länderna. Trotskij uppmärksammade denna fara för längesedan. Det kan i själva verket hända att han underskattade hur fäst majoriteten av de sovjetiska byråkraterna var till den gemensamma egendomen. Men i så fall var misstaget, som så ofta är fallet, helt enkelt en fråga om tajming. Han konstaterade en begynnande trend och ansåg alltför snabbt att den var allmän. Hursomhelst är det slående, att även om, låt oss säga, sovjetiska chefernas krav i allmänhet inte riktar in sig på frågan om privat ackumulation, så har de ändå i mer än 25 år nu ställt en rad frågor, vars logik undergrävde den planerade ekonomin. När cheferna talar om ökade rättigheter för direktörerna så siktar de på rätten att avskeda arbetare, avgöra priser, förändra produktionsplaner i linje med marknadsmotiv. Det verkar uppenbart att den sortens krav motsäger den planerade ekonomins logik, och inte utgör något annat än en övergångsfas på vägen till ett återupprättande av det privata ägandet. Naturligtvis kommer inte de stora bil- eller elutrustningstrusternas direktörer att vakna upp en dag och säga ”ge oss fabrikerna”. Det skulle ske via en hel rad mellanliggande faser. Det är en annan återspegling av motsättningen mellan å ena sidan den storskaliga produktionens planerade struktur och socialiserade, kollektiva, statliga karaktär, och å den andra bevarandet av borgerliga distributionsnormer – som i grund och botten beror på att marknads- och penningkategorierna har överlevt inom konsumtionsmedelssfären, och utgör grundvalen för byråkratins privilegier.

Men innan alla dessa tendenser kan leda till ett faktiskt återupprättande av kapitalismen måste de få bukt med motståndet hos de centrala delar av statsapparaten som är mot hela denna trend. Det är för övrigt det objektiva berättigandet för vår användning av den vetenskapliga formuleringen ”degenererad arbetarstat” för att beskriva Sovjetunionen, trots alla arbetarfientliga åtgärder och den totala avsaknaden av direkt arbetarmakt, eller till och med politiska rättigheter. Men ännu viktigare är att de måste besegra motståndet inom proletariatet, som har mycket att förlora på ett sådant kapitalistiskt återupprättande, i synnerhet det som, utifrån arbetarnas synvinkel, utan tvekan är den viktigaste kvarlevan från oktober: en kvalitativt högre anställningstrygghet än vad som finns under kapitalismen.

Ett gradvis återupprättande av kapitalismen i Sovjetunionen genom en ”kall” process (eller med hjälp av den ”palatsrevolution” som maoister, Bettelheim och några andra teoretiker har upptäckt) är lika omöjlig som ett gradvis störtande av kapitalismen i Västeuropa med hjälp av en rad reformer. Att tro något annat är, för att använda en passande fras från Trotskij, som att ”veva den reformistiska filmen baklänges”. Sammanfattningsvis kan ett återupprättande av kapitalismen bara ske med hjälp av nya och katastrofala nederlag för det sovjetiska och internationella proletariatet, med hjälp av våldsamma sociala och politiska omvälvningar.

Byråkratins uppenbart motsägelsefulla situation, och speciellt dess inre motsättningar, reser en mycket praktisk fråga (om än olyckligtvis inte brännande just nu): vilken karaktär har den antibyråkratiska revolutionen? Även här uppstår ett antal problem, i synnerhet kopplade till begreppet ”politisk revolution”. Trotskij gav en enda definition, men med utgångspunkter som inte alltid var identiska. I *Den förrådda revolutionen* jämförde han den politiska revolutionen med 1830 och 1848 i Frankrike och med 1918 i Tyskland. Han gjorde också andra jämförelser, men återkom hela tiden till dessa. Med andra ord förändringar som genomförs med en del massmobiliseringar men utan att i grunden förändra statsapparatens strukturer. Å andra sidan – och detta var ämne för en ganska livlig diskussion i Fjärde internationalen, åtminstone före kriget – hävdade Trotskij under samma period att byråkratin måste kastas ut från de pånyttfödda sovjeterna. Det ställer frågan om inte användningen av begreppet ”politisk revolution” har varit källa till en del tvetydigheter. Ty i det förflutna har ett antal kamrater – varav de flesta för övrigt övergav Trotskijs definition – framkastat att omvandlingen av Sovjetunionen kommer att äga rum med hjälp av påtryckningar på byråkratin, och till och med genom att den reformerar sig själv. Är det följaktligen inte avgörande att betona att innehållet i denna revolution, som oavsett de mellanliggande stegen i slutändan kommer att leda till att statsapparaten som den för närvarande ser ut kommer att krossas, att byråkratin undanröjs ur sovjeterna, och att det upprättas en ny sorts förvaltning och därmed planering – samtidigt som den centraliserade planeringen vidmakthålls. Är det inte bättre att betona detta, den antibyråkratiska revolutionens innehåll, istället för begreppet ”politisk revolution” som kan ge upphov till tvetydigheter?

Jag tycker att tvetydigheten inte ligger i begreppet ”politisk revolution”, utan i det säregna med en politisk revolution i en arbetarstat, som definitionsmässigt är en stat vars ekonomiska tyngd är exceptionell, även om den är byråkratiserad. Som ett resultat av det kommer även en revolution som är ”rent politisk” (hursomhelst ett absurt begrepp) givetvis att få samhällsekonomiska effekter som är oändligt mycket större än effekterna av en borgerlig politisk revolution. Den sistnämnda ersätter som mest en del av borgarklassen vid makten med en annan, och förändrar på inget sätt systemet med privat egendom, kapitalistisk konkurrens, utsugning av arbetarklassen, etc.

Jag måste säga att de kännetecken du tillskriver den politiska revolutionen är en aning inexakta. Enligt min uppfattning skulle den bästa definitionen på en politisk revolution helt enkelt vara denna: att massan av producenter och de arbetande massorna tar över skötseln av staten, ekonomin och hela den sociala verksamheten i form av de demokratiskt valda arbetarrådens, sovjeternas, makt. Formuleringen ”kasta ut byråkratin från sovjeterna” är i sig själv tvetydig, ty dess innebörd beror på hur brett begreppet byråkrati definieras. Det hotar återigen att begränsa arbetarnas valfrihet, politiska frihet. Jag anser att denna frihet inte ska underställas några begränsningar. Som *Övergångsprogrammet* säger, måste arbetarna ha frihet att välja vem de vill till sovjeterna, utan begränsningar eller uteslutning. Det kräver ett flerpartisystem liksom att det upprättas politiska och personliga friheter som är mycket bredare än de som någonsin har existerat i Sovjetunionen, utom under den inledande perioden efter oktoberrevolutionen. Det innebär bland annat experimentering med en hel rad nya sätt att utöva makt.

Det spelar ingen större roll att tala om att ”avveckla” statsapparaten. Självstyre,, till och med ett demokratiskt centraliserat och planerat självstyre, går inte att tänka sig om inte en stor del av den centrala statsapparat som nu existerar i Sovjetunionen monteras ner. Men statsapparaten är inte bara denna centrala apparat.

När detta innehåll väl har definierats, så kan vi se om det finns några grundläggande skillnader eller bara tvister om ord. Det sistnämnda är ointressant, ty det är abstrakt. Grundläggande skillnader handlar om olika analyser av Sovjetunionens verklighet, olika åsikter om vad arbetarmakt och proletariatets verkliga diktatur borde vara. En av dessa skillnader rör troligen arbetarklassens förmåga och begränsningar. Inte heller här får vi någonsin glömma den historiska dimensionen, historiens relativitet. Det går inte att jämföra arbetarklassen i Sovjetunionen idag och arbetarklassen 1937, 1927 eller 1917. Den är annorlunda, inte bara till antalet, som har ökat väsentligt, och utifrån det politiska medvetandets och klassmedvetandets synvinkel, där det har skett en enorm tillbakagång. Utbildningsnivån är också en annan: den tekniska, kulturella och administrativa förmågan att ta över förvaltningen av ekonomin och staten. Det som var oerhört svårt efter oktoberrevolutionen, med den periodens arbetarklass, är mycket lättare idag.

Det återstår att se vilka yttre och inre utlösare som kan få in det sovjetiska proletariatet på vägen till klassmedvetande igen. Om det inte sker, så blir hursomhelst debatten ”politisk revolution eller social revolution” helt meningslös, ty då kommer det verkliga problemet att bli kontrarevolution, att försöka förhindra en kontrarevolution. Men om våra förväntningar visar sig vara realistiska – och det finns många tecken på att de faktiskt är realistiska – då kommer frågan om det vi då upplever faktiskt är en politisk revolution, en social revolution, en kombination av de två, eller varken det ena eller det andra, att vara ointressant. Vi kommer med stort välbehag och en suck av lättnad helt enkelt att konstatera att detta historiska kapitel har avslutats. Det är en period i historien som har stått mänskligheten dyrt, framförallt den internationella kommunistiska rörelsen, en period som fortsätter att stå den socialistiska världsrevolutionen dyrt, men som det sovjetiska och världens proletariat då definitivt kommer att ha avslutat.

Östeuropa

Hittills har vi främst talat om Sovjetunionen. Det verkar uppenbart att de allmänna punkter du har tagit upp om övergångssamhällen och sovjetstatens klasskaraktär lika mycket gäller staterna i Östeuropa. Men har inte dessa stater i viss bemärkelse en egen politisk säregenhet? Kapitalismen i Östeuropa störtades inte av massrevolutioner (utom i Jugoslavien och Albanien) utan genom den sovjetiska statens och dess armés aktioner. De här staterna genomgick ingen degeneration utan var redan från början byråkratiskt deformerade. Å andra sidan verkar regeringarna i flera av dessa länder – Ungern och Polen till exempel – vara betydligt med ”liberala” än regeringen i Sovjetunionen. Och oppositionsrörelserna, åtminstone de i Ungern, Polen och Tjeckoslovakien, har gått mycket längre än i Sovjetunionen. Det reser tre sammanhängande frågor. För det första, är det sannolikt att en antibyråkratisk politisk revolution kommer att äga rum i Östeuropa innan den gör det i Sovjetunionen? För det andra, kommer denna revolution troligen att ta annorlunda former i Östeuropa? Och för det tredje, hur kan hotet om en sovjetisk intervention motarbetas – eller kan det alls motverkas, eller måste den politiska revolutionen i Östeuropa invänta en segerrik politisk revolution i Sovjetunionen?

Jag håller med om att det är språkligt fel att kalla de östeuropeiska länderna för degenererade arbetarstater. Det vore riktigare att säga byråkratiskt deformerade arbetarstater. Men denna formulering skapar ett annat problem, nämligen hur de ska åtskiljas från, låt oss säga, Sovjet-

unionen 1921, som också (som Lenin påpekade) var byråkratiskt deformerat , men där arbetarna fortfarande utövade ojämförligt större direkt politisk och ekonomisk makt än vad de gör i dagens Östeuropa. Jag skulle föredra att använda en enda formulering för alla stater där byråkratin har monopol över makten: byråkratiserade arbetarstater eller byråkratiskt styrda arbetarstater. Denna formulering undviker en sådan förvirring.

Det är uppenbart att oppositionen mot byråkratin nu är mycket starkare i Polen och Tjeckoslovakien än i Sovjetunionen. Även om oppositionen är väldigt heterogen, så är den proletära, socialistiskt kommunistiska beståndsdelen redan starkare och mer klassmedveten än i Sovjetunionen. Skälen till det är många: mer gynnsam samhällsstruktur; mindre fullständigt krossande av de historiska arbetarkadrerna; den socialistiskt kommunistiska traditionen har starkare rötter i den existerande arbetarklassen. (Vi får inte glömma att dagens sovjetiska arbetarklass bokstavligt talat är en ny arbetarklass, där arbetarna från 1927 eller till och med 1939 – för att inte tala om 1917 – utgör en obetydlig minoritet. Det gäller inte i lika stor omfattning i Östtyskland, Tjeckoslovakien eller Polen.)

Det är därför ganska troligt att den politiska revolutionen kan bryta ut i en eller flera av ”folkdemokratierna” innan den bryter ut i Sovjetunionen (vi har trots allt redan föregångare i Ungern och Tjeckoslovakien). Jag tror inte att de framtida omvälvningarna kommer att anta former som på ett avgörande sätt skiljer sig från de i Ungern 1956 och Tjeckoslovakien 1968. Men huruvida vi kommer att se samma slående mogna både organisatoriska former (arbetarråd!) och politiskt innehåll i Ryssland återstår att se. För närvarande är det meningslöst att spekulera om ämnet. Vår kunskap om vad som verkligen händer inom den ryska arbetarklassen är för fragmentarisk. Vad gäller det bästa sättet att motverka hotet om en rysk intervention så är det uppenbart: internationalisering av oppositionsrörelsen. Med andra ord: ömsesidiga kontakter och samordning mellan de östeuropeiska länderna och Sovjetunionen; internationalistisk propaganda och agitation riktad till de sovjetiska folken och arbetarna; internationalisering av masskampen själv. Det är olyckligtvis inte särskilt känt att ockupationen av Tjeckoslovakien gjorde ett starkt intryck på stora delar av de ryska trupperna och en del av dem måste dras tillbaka som ”politiskt otillförlitliga”. Om Kreml tvingas ockupera flera länder samtidigt – i synnerhet om oppositionen i Sovjetunionen vid denna tidpunkt är mer utvecklad än 1968 – så skulle påverkan av sådana kontrarevolutionära interventioner faktiskt kunna utlösa en politisk revolution i Sovjetunionen självt.

Den kinesiska revolutionen

Hela diskussionen har utelämnat ett viktigt fenomen: den kinesiska revolutionen. I ett avseende var den kinesiska revolutionen överlägsen den ryska, ty den mobiliserade aktivt större befolkningsmassor, inklusive givetvis bönderna. Å andra sidan var den proletära delen oändligt mycket mindre viktig. Denna motsättning har sedan dess präglat den kinesiska arbetarstaten. Dess politiska liv har varit ”hälsosammare” i den mening att massdeltagandet inom politiken aldrig har upphört. De kinesiska massorna har aldrig drabbats av den avpolitisering som drabbade de ryska massorna. Å andra sidan har det aldrig funnits någon verkligt bolsjevikisk tradition i Kina, och i denna mening har arbetarklassens politiska liv alltid varit mer ”primitivt”. Innebär det att den antibyråkratiska revolutionen i Kina kommer att vara annorlunda än i Sovjetunionen och Östeuropa?

Jag tror inte på påståendet att den kinesiska revolutionen aktivt mobiliserade en större andel av befolkningen än den ryska. Inte på grund av att jag underskattar omfattningen av de kinesiska böndernas massmobiliseringar, som förvisso var betydande, utan för att jag anser att ditt uttalande innebär ett allvarligt underskattande av massmobiliseringarnas omfattning i

Ryssland 1917 och 1918, som enligt min åsikt är oöverträffade, även om det inbegriper de kinesiska bönderna. Men det stämmer att massrörelsens efterföljande dynamik var helt olika i Ryssland och Kina.

I Ryssland skedde det efter 1920-1921 en kontinuerlig avmobilisering och avpolitisering, som varade i mer än ett decennium. Efter de fruktansvärda utrensningarna på 1930-talet ledde denna process sedan till en kvalitativt djupare demoralisering. Även om mobiliseringarna av bönderna i Kina hade sina upp- och nedgångar, och trots att massrörelsen i städerna fram till och med 1947-1956 alltid var mer begränsade än vad som hade varit fallet i Ryssland från 1917 till 1921, så skedde det å andra sidan aldrig något historiskt sammanbrott av den politiska aktiviteten av den sort som stalinismen medförde. Det har faktiskt förekommit en rad uppsving av mobiliseringarna: i mitten av 1950- och 1960-talet (Kulturrevolutionen) och återigen på 1970-talet (demonstrationen på Himmelska fridens torg, följt av det stora uppsvinget efter utrensningen av ”de fyras gäng”).

I detta avseende är situationen i Kina mer gynnsam än i Sovjetunionen, även om du har rätt om den mycket svagare kommunistiska traditionen, och jag skulle vilja tillägga de mycket mindre gynnsamma sociala styrkeförhållandena. Återigen är detta spekulationer, men det är inte omöjligt att den politiska revolutionen kan bryta ut i Kina innan den gör det i Sovjetunionen. Den kommer säkert att ta helt andra former än de i Östeuropa och Sovjetunionen, former som återspeglar kombinationen av de mer och mindre gynnsamma villkor som vi har nämnt. Men är det inte anmärkningsvärt, att det under de första vågor av politisk masskamp som har ägt rum hittills varje gång har ställts krav på sovjeter, till och med i det ”underutvecklade” Kina, med sin ”otillräckliga bolsjevikiska tradition”?

Den kinesiska revolutionens specifika särdrag är alltför komplicerade och många för att diskutera i detalj här. Men jag skulle vilja betona en avgörande sida av denna revolution, nämligen böndernas roll under masskampen 1945-1949, som störtade Chiang Kai-sheks regim. Ifrågasätter böndernas roll under den kinesiska revolutionen en av de grundläggande teserna i teorin om den permanenta revolutionen?

Jag ska börja med att i förbigående notera att stadsproletariatets relativt begränsade deltagande i det revolutionära uppsvinget 1945-1950 inte var förutbestämt av objektiva faktorer. Det är sant att den kinesiska arbetarklassen, som ett resultat av den japanska ockupationen, de vidrigheter som både den japanska armén och Guomindangs trupper hade begått, den delvisa desorganiseringen av det ekonomiska livet osv., hade drabbats av förlamande slag i sina traditionella centra – staden Shanghai, t ex. Men det gällde inte lika mycket i norra Kina, och speciellt i Manchuriet. I denna region utvecklade den japanska imperialismen industrin för sina egna militära syften. Och även om det stämmer att levnadsstandarden var sorgligt låg och förtrycket våldsamt, så var det inte omöjligt med illegal kamp. Den utvecklades faktiskt, stimulerad både av det nationella förtrycket och den ekonomiska superexploateringen. Efter kriget skedde det dessutom ett uppsving av kampen i städerna mot Chiangs regim, även om den inte nådde samma höjdpunkt som under den andra kinesiska revolutionen 1925-1927. Detta uppsving var lovande, men ströps av det kinesiska kommunistpartiets politik, som inte ville att det skulle ske någon oberoende utveckling av arbetarnas kamp. Under inbördeskrigets slutgiltiga faser gjorde så den galopperande inflationen och Chiangs banditers grymma förtryck kampen i städerna synnerligen svår.

Men även med detta förbehåll är det otvivelaktigt så att de viktigaste krafter som var indragna i den revolutionära kamp som störtade Chiang och gjorde det möjligt att upprätta en arbetarstat hade sin bas på landsbygden. Är det överraskande? Jag skulle säga nej. I själva verket säger Trotskij i sin sammanfattning av teserna i teorin om den permanenta revolutionen helt öppet att bönderna, i egenskap av den överväldigande majoriteten av befolkningen i de

underutvecklade länderna, skulle få en ”enastående plats” i revolutionen, inte bara på grund av jordbruksfrågan i sig, utan också på grund av den nationella frågan. Det gäller alla de länder där bönderna verkligen utgör den överväldigande befolkningsmajoriteten. Nuförtiden är det alltmer sällan fallet (även om det fortfarande är så i ett antal viktiga länder, som Indonesien. Nigeria, Indien och Egypten). Men det var förvisso fallet i Kina 1945. Böndernas massiva deltagande i de revolutionära striderna 1945-1950 är därmed inte alls överraskande.

Men de verkliga analytiska problemen är följande: vilken samhällskraft hade den politiska ledningen över denna kamp? Hur kan man förklara den säregna organisatoriska form i vilken revolutionen segrade, nämligen den väpnade konfrontationen mellan Folkets befrielsearmé (FBA) och gerillastyrkorna å ena sidan och Chiang Kai-sheks armé å den andra?

Svaret på den första frågan förefaller mig odiskutabelt. FBA:s ledarskap låg i händerna på samhällskrafter från städerna, nämligen det kinesiska kommunistpartiets apparat och medlemmar. (Jag säger apparat och medlemmar, eftersom det från och med 1937 och ända tills dess de stora städerna erövrades förekom ett ständigt flöde av kämpar från städerna till gerillastyrkorna och de befriade områdena, först tusentals och sedan tiotusentals.) Att kalla dessa krafter ”småborgerliga” är att ifrågasätta en grundsats i den permanenta revolutionens teori: att småbourgeoisien är oförmögen att spela en politisk roll oberoende från borgarklassen och proletariatet. I synnerhet i ljuset av senare händelser verkar en sådan karakterisering av det kinesiska kommunistpartiets byråkrati ohållbar. Kan det finnas ett småborgerligt parti som krossar privat egendom, upprättar proletariatets diktatur (om än redan från början under högst byråkratiserade förhållanden), och för ett storskaligt (och allmänt sett framgångsrikt) krig i Korea mot världsimperialismens viktigaste maktfaktor? Nej. Den enda rimliga slutsatsen är att det kinesiska kommunistpartiet, oberoende av sina ofta opportunistiska och till och med förrädiska taktiska vändningar, strävade efter att krossa kapitalismen och därmed utgjorde en i grunden proletär samhällskraft. Partiapparaten representerade en byråkrati som redan från början var privilegierad i förhållande till de proletära massorna. Men det var en bildning i och inte utanför den kinesiska arbetarklassen.

Svaret på den andra frågan är mer komplicerat. Ingen samhällsrevolution som leder till ett störtande av egendomsförhållanden som styr miljontals människors liv kan segra enbart med militära medel. Den jordbruksrevolution som omvandlade egendomsförhållandena på ett område som beboddes av flera miljoner människor norr om Gula floden (om inte till och med norr om Yangtzefloden) var förvisso inte begränsad till den militära konflikten mellan två arméer. Det finns en hel del bevis på att det fullständiga kriget mellan FBA och Guomindangs armé faktiskt föregicks av massuppror på landsbygden i nordöstra Kina, vilket troligen var en viktig faktor för att undergräva de förhandlingar som syftade till att upprätta en koalitionsregering mellan Guomindangs ledare och kommunistpartiets ledning. Det finns likadana bevis på att sådana landsbygdsuppror i norra och centrala Kina – en verkligt folklig jordbruksrevolution – åtföljde snarare än kom efter FBA:s militära segrar, och gjorde dem mycket enklare om inte faktiskt förklarade dem. I södra Kina var situationen förstås den motsatta. Där skedde jordbruksrevolutionen efter utropandet av Folkrepubliken Kina, och tyglades under en tid till och med medvetet av partibyråkratin.

De exempellösa massexplosionerna på landsbygden i norra Kina efter Andra världskriget, vars revolutionära drivkraft gick mycket längre än den kinesiska historiens traditionella bondeuppror, måste analyseras objektivt. Landsbygdssamhället i denna region hade ödelagts fullständigt av tio års konstant krigföring: inbördeskrig, japanska imperialistiska pålagor och förtryck, plundring och förtryck av kontrarevolutionära Guomindangtrupper, massiva gerillaoperationer mot både den japanska ockupationen och Chiangs trupper, osv. Allt detta ledde till att det uppstod ett skikt av miljontals fattigbönder som hade tvingats lämna sin hembygd,

på ett hårdhänt sätt tvingats bort från sina traditionella liv och produktionssystem och praktiskt taget reducerats till halvproletärer, till och med halvt fattiglappar. Denna sociala omvandling förklarar den permanenta gerillakrigföringens massiva omfattning, den massiva rekryteringen till FBA, de spontana upproren, det fenomenala motståndet mot Chiangs försök att införa ”normala” arrendator-godsägarerelationer efter augusti 1945, när hans trupper ockuperade norra Kina, och den redan från början radikala form som jordbruksrevolutionen antog på bynivå. Det förklarar också varför kommunistpartiets ledarskap kunde genomföra övergången från en radikal jordreform till att avskaffa kapitalistklassens privata egendomar utan att möta något betydande motstånd från landsbygdsbefolkningen. En stor del av landsbygdens borgarklass hade redan exproprierats och undanröjts av fattigbönderna innan städernas kapitalister exproprierades.

I alla dessa avseenden skiljer sig den kinesiska arbetarstaten givetvis från den ryska, för att inte tala om de östeuropeiska länderna, och en oberoende analys av den är utan tvekan nödvändig för den revolutionärt marxistiska teorin. Men trots dessa viktiga skillnader, förefaller det uppenbart att vår analys av det sovjetiska samhällets grundläggande natur som ett samhälle under övergång från kapitalism till socialism, som hejdats under denna övergång genom att en privilegierad byråkrati har tillskansat sig makten, och bara kan avsättas med hjälp av en antibyråkratisk politisk revolution, i grund och botten också är tillämpbar på Kina.

”Århundraden av övergång”?

Låt oss avsluta med att föra fram en annan möjlighet, som du återigen kan anse vara överdrivet spekulativ. Om vi godtar Trotskijs analys, att de stater där kapitalismen har störtats har blivit byråkratiserade arbetarstater, och om vi också analyserar utvecklingsstadiet efter borgarklassen inom ramen för klasskampen i världsskala, kommer vi fram till slutsatsen att oktober 1917, den första segerrika socialistiska revolutionen, inledde en period av världsomfattande övergång, vars varaktighet visserligen inte går att förutsäga exakt men hotar att bli relativt lång, jämfört med de ryska revolutionärernas förutsägelser just innan maktövertagandet – eller för den delen jämfört med en del av Trotskijs egna skrifter. Håller du med om det?

Ja och nej. Du vet att frågan om så kallade ”århundraden av övergång” har spelat en viss roll i Fjärde internationalens historia. Jag vill inte bli misstolkad, och framförallt vill jag inte ge intryck av att en specifik historisk process på något sätt är ödesbestämd, eller styrs av en medfödd tendens inom proletariatet, som är strukturellt eller organiskt förknippat med det. Ty i själva verket måste denna process förstås inom ramen för den kraftmätning som påbörjades mellan klasserna när den kapitalistiska nedgången inleddes. Det vi har sett i Sovjetunionen, byråkratins förstening under ett halvt sekel, motsvarar inte någon objektiv nödvändighet, något öde. Det är resultatet av en kombination av unika historiska omständigheter. Det faktum att detta system har spridit sig till Östeuropa och fullständigt har påverkat maktstrukturerna och organiseringen av arbetarstaterna även i Kina, Vietnam och Kuba, ogiltigförklarar inte denna analys. Ty det är uppenbart, att det som har skett i alla dessa länder var en biprodukt av det som ägde rum i Sovjetunionen, och inte utvecklades oberoende av sovjetbyråkratins makt eller det internationella sammanhang i vilket sovjetbyråkratin uppstod.

Det som fortfarande är öppet är frågan om en seger för den proletära revolutionen i de industriellt utvecklade länderna, eller i de länder där proletariatet redan utgör landets absoluta majoritet, både i dessa länder och i världsskala kommer att utlösa en process som kan ”avbyråkratisera” 1900-talets proletära revolutioner med en snabbhet som är mycket mer häpnadsväckande än byråkratifenomenets varaktighet. Här kommer historien att få sista ordet. Skulle den visa att revolutionära marxister har hyst illusioner om detta ämne, då blir det

nödvändigt att dra andra slutsatser om byråkratins djupare historiska och sociala rötter än de som allmänt sett har dragits i Marx', Lenins, Trotskijs och Fjärde internationalens analys. Men det är omotiverat, impressionistiskt och oansvarigt att dra dessa slutsatser alltför tidigt, innan bevisen har lagts fram: i synnerhet för marxister som inte bara är teoretiker eller historiker, utan framförallt kämpar, folk som ingriper med målet att medvetet förändra historiens riktning.

Personligen fortsätter jag att tro att vi kommer att få en del mycket glada överraskningar i detta avseende. Med tanke på dagens omständigheter, med tanke på ekonomins relativa rikedom och proletariatets överväldigande numerära tyngd, med dess demokratiska politiska traditioner och höga tekniska och kulturella nivå, har jag svårt att tänka mig att det i länder som Frankrike, Italien, Spanien eller Storbritannien, för att inte tala om USA, kan återupprepa sig något som ens avlägset kan rättfärdiga tanken på en övergång som varar i århundraden, eller en sekellång byråkratisering mellan kapitalismens fall och det socialistiska samhällets ankomst (inte ens en som är mer godartad än den i Sovjetunionen).